

ZİYA KAZICI

MÜSLÜMAN HIRİSTİYAN İLİŞKİLERİ TARİHİ

kayıhan

Yayın Yönetmeni
Adem Kuşkulu

Yazar
Ebubekir Aytekin

Kayıhan Yayınları
127

Tarih Araştırmaları
14

İç Tasarım
Hasan Demir

Kapak Tasarım
Sercan Arslan

Isbn
978-605-5996-35-2

Birinci Baskı
Mart 2011

Basım Yeri
Ada Ofset
2. Matb. Şit. E.Blok Z.Kat
Topkapı/İstanbul
Tel. 0212 567 12 42

Cilt:
Kısmet Mücellit
2. Mat. Sit. F. Blok Z Kat/1
Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 567 52 12

kayıhan yayınları

Ticarethane Sokak
Tevfik Kuşoğlu İşhanı No: 41/33
Sultanahmet/İstanbul
Tel. 0212 513 51 90
527 23 84
Fax. 0212 511 82 17
www.Kayihanyayinlari.com
info@kayihanyayinlari.com

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Kayıhan Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

ZİYA KAZICI

MÜSLÜMAN HIRİSTİYAN İLİŞKİLERİ TARİHİ

kayıhan

İSTANBUL 2011

Prof. Dr. Ziya KAZICI

1945 yılında Şanlıurfa'nın Bozova ilçesine bağlı Karacaviran köyünde doğdu. İlkokuldan sonra Kahramanmaraş İmam-Hatip Okulu'nu birincilikle bitirdi. 1965 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü girişi imtihanlarını kazanarak buraya kaydoldu. 1969yılı 30 Haziranındaki mezuniyetinden sonra Isparta İmam-Hatip Okulu'na *"Meslek Dersleri Öğretmeni"* olarak atandı. Bu atamadan sonra yoğun bir ilmi çalışmanın içine giren Ziya Kazıcı, belirtilen okulun öğretmeni bulunduğu sırada daha önce araştırma yaptığı ve sonra Yüksek İslam Enstitüsü mezuniyet tezini geliştirerek *"Kur'an-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık"* adı ile yayımlandı. Isparta İmam Hatip Okulu'ndaki iki yıllık vazifeden sonra vatanî görev için buradan ayrıldı. Askerlik dönüşü Kandıra Lisesi Din Bilgisi öğretmenliğine tayin edildi

1974 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde açılan asistanlık imtihanın kazandı. Temmuz 1974'ten itibaren adı geçen Enstitüde *"İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi"* asistanı olarak vazifeye başladı. Asistanlığı, 1977 yılında *"Osmanlılarda Tanzimat'a Kadar Şer'î Vergiler"* tezi ile sona erdi. Pekiyi derece ile kabul edilen bu tez üzerine, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne aynı branşta hoca olarak atandı. Ayrıca burada üç yıl kadar müdür yardımcısı olarak görev aldı.

1978 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde açılan doktora imtihanını kazandı. Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu nezaretinde doktoraya başladı. *"Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi"* adlı tezi 6 Ekim 1983'te *"Pekiyi"* derece ile kabul edilerek "İslâmî İlimler Doktoru" unvanını aldı. Aynı yıl Yardımcı Doçent olan Dr. Ziya Kazıcı, 1987 yılında Doçent, 1993 yılında da Profesör oldu.

Hâlen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Tarihi öğretim üyesi olarak *"İslâm Tarihi Anabilim Dalı"* başkanlığını yapmaktadır. 2547 sayılı kanunun 40/b maddesi ile Şanlıurfa Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 1992-1993 eğitim-öğretim yılında görev yaptı. Keza aynı kanunun 40/a maddesine göre de 1997'den itibaren üç yıl Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görev aldı.

Gerek yurt içi, gerekse yurt dışında birçok ilmî kongre ve konferanslara katılan Prof. Dr. Ziya Kazıcı, çeşitli İslâm ülkelerinde araştırmalar yaptı. Osmanlı arşiv belgeleri ağırlıklı çalışmalarından bazıları kitap, bazıları da makale olarak neşredildi. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7
Giriş 9
Kur'an'da İncili 13
İncil'de Kur'an 17
İlk İlişkiler 25
Misyonerlik 32
Peygamberik 43
Hz. Peygamber Dönemindeki İlişkiler 48
Hıristiyanlarla Yapılan Savaşlar 63
1- Mûte Savaşı 63
2- Tebük Seferi 65
3- Üsâme Ordusu 67
Hulefa-i Râşidîn Dönemi 70
Suriye 72
Kudüs 75
el-Cezire 77
Mısır 78
Hulefa-i Râşidîn Sonrası 83
Endülüs'ün Fethi 85
Endülüs Fethinin Sonuçları 90

Endülüs'te Hıristiyan Hâkimiyeti
(Müdeccenler ve Moriskolar) 95
Haçlı Seferleri 105
Haçlı Seferlerinin Etkileri 115
Türk Dönemi 118
Osmanlı Dönemi 121
İstanbul'un Fethi 127
Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar 134
Bibliyografya 148
İndeks 153

ÖNSÖZ

İslâm dünyası ile Hıristiyan dünya arasındaki münasebetlerin, tarih içinde nasıl bir seyir takip ettiğini ele aldığımız bu araştırmamız, iki din ve buna bağlı iki toplumun birbirlerine karşı sergiledikleri tavırları ortaya koymaya yönelik bir çalışma olacaktır. Bununla beraber, konuların daha iyi anlaşılması bakımından bu iki dinin kuruluş ve gelişme safhalarına kısaca temas edeceğiz. Böylece Müslümanlar ile Hıristiyanların inanç sistemlerini ve bu sistemlere bağlı olarak birbirleri ile olan ilişkilerine ışık tutmaya çalışacağız. Zira bu dinlere mensup olan insanların temel akide prensipleri bilinmeden birbirleri ile olan ilişki ve buna bağlı faaliyetleri gereği gibi anlaşılamaz.

Keza Kur'an ve İncil (ana hatlarıyla da olsa) birbirleriyle mukayese edilmelidir. Hatta birer semavî kitap olduklarına ve aynı kaynaktan geldiklerine göre Kur'an ve İncil'in birbirlerinden bahsetmeleri gerekir. Bu sebeple biz de iki semavî kitabın bu konuda verdikleri bilgilere yer vermeyi düşündük. Nitekim tarihî gerçeklere göre sonradan yazılmış olmalarına rağmen yine de kendilerinde ilahî bazı izler taşıyan İncil'lerde, Kur'an, Hz. Muhammed ve İslâmiyet'ten söz edildiğine göre biz de İncil'in bu konudaki bilgilerine işaret etmeyi uygun gördük. Bu bakım-

dan Girişten hemen sonra her iki kitabın birbirleri ile ilgili verdikleri haberleri ihtiva eden konular ele alındı. Aynı şekilde bu iki dinin, yayılma için gösterdikleri faaliyet ve çabaların da bilinmesi icab ediyordu. Böyle bir bilgi her iki dinin yayılma ve faaliyet metotlarının mahiyeti hakkında bize ışık tutacaktır. Bu bakımdan, özellikle yayılma için her türlü metodu kullanmaktan çekinmeyen Hıristiyanlığın misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi vermek gerekiyordu. Bu sebeple biz de bu konuyu ayrı bir başlık altında verdik. Ayrıca, "ilk ilişkiler" başlığı ile verilen bilgilerden sonra tarihî seyir içinde diğer münasebetlere de temas edildi.

Bibliyografyada da görüleceği gibi titiz bir araştırma ve her iki dinin temel kaynakları esas alınarak hazırlanan bu çalışmanın bir boşluğu dolduracağı kanaatinde olduğumu belirtmek isterim. Kur'an, İncil ve Tevrat bibliyografyada görülmemekle birlikte bunlardan yapılan alıntılar bütün teferruatıyla dipnotlarda gösterildi. Eserimizin hemen hemen her sayfasında geçen kelimelerin indekse alınmadığına burada işaret etmek isteriz. Yine bu çalışmada kısaltmalar ayrı bir sayfa şeklinde değil, bibliyografya içinde işaret edilmek suretiyle okuyucuya kolaylık sağlanmaya çalışıldı.

Prof. Dr. Ziya KAZICI
10 Şubat 2011
Üsküdar-İstanbul

GİRİŞ

Bilindiği gibi, Allah tarafından insanlara bahşedilen en büyük nimetlerden birisi akıldır. İnsan, aklı sayesinde iyi ile kötüyü, doğru ile yanlışı birbirinden ayırmaya çalışır. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim, birçok âyetinde insanın aklını kullanmasını tavsiye eder. Hatta zaman zaman "aklınızı kullanmıyor musunuz?" "Akl etmiyor musunuz" gibi ifadelerle insanın aklını kullanmasını emreder. Bununla beraber akıl her zaman insana yeterli olmaz. Çünkü akıl, her şeyi idrak edemez. Allah'ın sıfatları, melekler ve ahiret âlemi gibi akıl ile tesbiti mümkün olmayan bilgiler de bulunmaktadır. Bundan başka, her kesin aklının aynı seviyede olduğu ve herkesin aynı derecede aklını kullandığı da söylenemez. Öte yandan çeşitli sebeplere bağlı olarak bir insanın "iyi" dediğine, bir başkası "kötü" diyebilir. Birisinin "doğru" bulduğu bir şey, bir başkası tarafından "yanlış" görülebilir. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı akla rehberlik edecek başka bir bilgi kaynağına ihtiyaç vardır ki bu da vahiydir. Başka bir ifadeyle vahiy, Allah'ın, doğru yoldan ayrılmış olan insanları doğru yola iletmek üzere elçileri vasıtasıyla bilgilendirmesidir. Peygamber dediğimiz bu elçiler, çeşitli sebeplerle inanç sapıklığına düşen, yoldan ayrılan, hak tanımayan, acı ve bunalımlara düşen insanlara Hak yolu göstermek üzere Allah tarafından seçilip gönderilen

insanlardır. Bu elçiler, insanları düştükleri kötülük ve bozgunculuktan kurtarmak için insanüstü bir gayretin içinde olurlar. Bu gayretlerinde onlar, sadece Allah'ın kendilerine bildirdiği emirlere göre hareket ederler. Bu emirler, elçilerin yaşadıkları zaman, mekân ve imkânlara göre kademeli bir şekilde olur. Bunlar, bazen sayfa, bazen de kitap şeklinde insanlara bildiriliyordu. Bu kitaplar sayesinde insanlık, Allah'ın, kendileri için çizdiği kanun çerçevesinde hareket ederek mutlu bir hayat yaşıyordu.

İleride kendisinden tafsilatlı (geniş) bir şekilde bahsedeceğimiz İncil ile Kur'an, Tevrat ve Zebur gibi Allah tarafından peygamberleri vasıtasıyla insanlığa gönderilen iki kitaptır. İncil, Hz. İsa vasıtasıyla dönemin İsrail oğullarını doğru yola getirmek üzere gönderilmiş bir kitaptı. Hayatta kendisine çok az kişinin inandığı Hz. İsa, inen İncil'i yazdıramadı. O, sadece sözlü olarak havarilere bildirilirdi. Gerçekten "İnciller hususî bir hal arz ederler. Hz. İsa bizzat tebliğini talebelerine yazdırmak istemedi veya -tarih-i sebeplerle- talebeleri için yazdıramadı."[1] İncil'in yazılmadığına işaret eden Renan da bu konuda şöyle der: "İlk Hıristiyan edebiyatı yazılı bir edebiyat değildi. Kitap yazmak, kimsenin aklına gelmeyen bir fikirdi. İsa sadece konuşmuştu."[2] Yazı ile kaydedilmeyen bir bilginin kısa zamanda hafızalardan silineceği veya değişik şekiller alacağı bilinmektedir. Nitekim Hz. İsa zamanında yazılmayan İncil, kendisinden sonra birçok İncil'in ortaya çıkmasına sebep olmuştu. "Bizim bildiğimiz altmışı (60) aşkın İncil bulunmakla beraber ancak dördü asıl olarak tanınmıştır.[3]

Doktrinel kaynakları göz önüne alındığında Hıristiyanlık, İsa Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ana fikri, miladî 325 senesinde İznik'te toplanan konsil tarafından

1 Muhammed Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi, trc. M. Sait Mutlu, İstanbul 1965, s. 19.
2 Ernest Renan, *Havariler*, trc. Ziya İhsan, Ankara 1964, s. 88.
3 Felicien Challay, *Dinler Tarihi*, trc. Semih Tiryakioğlu, İstanbul 1963, s. 30 – 31.

belirlenen Yeni Ahid (Ahd-i Cedid)'de bulunan inanca göre İsa Mesih, hem tanrının oğlu, hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Tanrı, insanlığı, Hz. Âdem'in işlediği ve *"aslî suç"* denen günahtan kurtarmak üzere "biricik oğlunu" yeryüzüne göndermiştir. İsa Mesih, ilahî planı yürürlüğe koyacak şekilde insanlığı kurtarışının sembolü olarak önce çarmıha gerilmek suretiyle öldürülmüş, sonra da ölüler arasından kıyam ederek (dirilip kalkarak) babasının yanındaki yerini almıştır. Hıristiyan inancının merkezinde bulunan bu doktrin, Hıristiyan teolojisi içerisinde işlenerek değişik görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslâmî literatürde Hıristiyanlar için Nasranî (çoğulu nasârâ), Mesihî ve İsevî, Hıristiyanlık için de Nasrâniyye ve Mesihiyye adları kullanılmaktadır. [4]

Hıristiyanlık'taki baba oğul ve Ruhu'l-kuds (teslis, üçlü ilah sistemi) inancının aksine İslâm Dini, tevhid (Allah'ın birliği) inancı üzerine kurulmuş, Ona hiçbir şekilde ortak kabul etmeyen bir dindir. İslâm'a göre Allah, birdir, eşi ve benzeri yoktur. İhlâs Sûresi'nde ifadesini bu anlayış, tarih boyunca Müslümanlara rehberlik etmiştir. Abdullah'ın oğlu Muhammed (s.a.s.) ise insanları Allah'ın istediği şekilde doğru yola iletmek için gönderilmiş ve kendisine Kur'an verilmiş bir peygamberdir. Kendisinden önce de pek çok peygamber bu görevi yerine getirmek üzere Allah tarafından insanlık âlemine gönderilmişlerdir. İsa (a.s.) da bu maksatla gönderilmiş bir peygamberden başka bir şey değildir.

Kur'an, Hira dağındaki ilk vahiyden itibaren 22 yıl, 2 ay ve 22 gün zarfında tamamlanmıştı. O, kısım kısım ve âyet âyet inerken Hz. Peygamber tarafından öğreniliyor ve vahiy kâtipleri tarafından zamanın icaplarına göre hurma dallarına, yassı taş, deri, kürek kemiği, varak gibi yazılabilecek maddelere yazılarak kaydediliyordu. Böylece yazıya geçirilen Kur'an âyetleri, ashab

4 Daha geniş bilgi için bk. Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık" *DİA*. XVII, 328–329.

taraftan da ezberleniyordu. Buna göre inen her âyet, bir taraftan Hz. Peygamber tarafından tayin edilmiş bulunan kâtipler tarafından yazılırken, öbür taraftan da ezberlenmek suretiyle hafızalara kayd ediliyordu. Sayıları kırkı (40) aşkın vahiy kâtipleri, Zeyd b. Sâbit, Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali, Zübeyr b. Avam, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebi Vakkas gibi ashabın önde gelen şahsiyetleri idi. [5]

5 Ebu Abdillah ez-Zincanî, *Tarihu'l-Kur'an*, Beyrut 1969, s. 44; İsmail Hakkı İzmirli, *Meani-i Kur'an*, İstanbul 1927, II, 577.

KUR'AN'DA İNCİL

Müslümanlarla Hıristiyanların birbirleri ile olan siyasî ve kültürel ilişkilerine geçmeden önce her iki dinin kitapları olan Kur'an ve İncil'in birbirlerinedn söz edip etmedikleri ve birbirleri ile olan münasebetlerine temas etmemiz gerekiyor. Kur'an, kendisi ve kendisine gönderildiği peygamber gelmeden önce pek çok peygamberin geldiğini ve bunlara kitap verildiğini anlatır.[6] Kur'an-ı Kerim'de, isim ve kitabından söz edilen peygamberlerden biri de Hz. İsa'dır. Kur'an, pek çok âyetinde Hz. İsa ve kendisine gönderilen İncil adındaki kitaptan söz eder. Hatta sûrelerinden birine bu yüce peygamberin anasına atfen "Meryem" adı verilmiştir.

İslâm inancına göre Kur'an, İncil ve diğer semavî kitapların tamamı Allah tarafından peygamberlerine gönderilmişlerdir. Başka bir ifade ile bunlar, aynı kaynaktan beslenmişlerdir. Bu bakımdan birbirlerinden bahsetmeleri, birbirlerinden haber vermeleri ve ortak bazı noktalara temas etmeleri normal karşılanmalıdır. Nitekim Kur'an, en-Neml Sûresi 76. âyetinde "Şüphesiz ki bu Kur'an,

6 Kur'an'da bu konuda pek çok âyet bulunmaktadır. Biz örnek olması bakımından sadece birkaç âyete işaret etmekle yetiniyoruz. ez-Zümer 65; eş-Şûra 3; Yusuf 109; er-Ra'd 38; en-Nahl 43, 63; el-İsra 77; el-Enbiya 7, 25; 41; el-Furkan 20; er-Rûm 47.

İsrailoğullarına, hakkında ihtilaf ettikleri şeylerin pek çoğunu anlatıyor" demektedir. Bu (Kur'an), öyle bir kitaptır ki, kendisinden önce geçen ve hakkında ayrılığa düşülen konuları anlatmak suretiyle gerçekleri ortaya koyar. Nitekim Kur'an-ı Kerim, günümüzde, pek çok mezhebe ayrılmış ve mezhepler arasındaki ayrılıklar gittikçe büyümüş bir din olan Hıristiyanlığın tashihine İsa'nın doğumu meselesi ile başlayarak şöyle der:

"Melekler, Ey Meryem! Allah, kenedinden bir kelimeyi sana müjdeliyor, adı İsa, (lakabı) Mesih, (sıfatı) Meryem oğludur. Dünyada da ahirette de şanı yücedir. (Allah'a) çok yakınlardandır o. Beşiğinde de yetişkinlik halinde de insanlara söz söyleyecektir. (O), salihlerdendir. Meryem: Rabbim, bana bir beşer dokunmamışken benim nasıl çocuğum olabilir? Allah: "İşte böyle. Allah neyi dilerse yaratır. Bir işe hükmedince ona "ol" der. O da hemen oluverir. (Allah) Ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek. Onu, İsrail oğullarına peygamber gönderecek (Onlara diyecek ki) "Ben size Rabbinizden bir mucize ile gelmiş bulunuyorum. Çamurdan kuş biçiminde bir şey yapacağım, içine üfleyeceğim ve o, Allah'ın izniyle gerçekten kuş olacaktır. Yine Allah'ın izniyle anadan doğma körü ve abraşı iyi edip ölüleri diriltirim. Evlerinizde ne yiyor ve ne biriktiriyorsanız size haber veririm. Eğer iman ediyorsanız elbette bunlarda sizin için gerçek bir (er) ibret vardır. "[7]

Mucizelerini, "Allah'ın izniyle" yapabileceğini söyleyen Hz. İsa, böylece kendisini olayların meydana getiricisi ve her şeye gücü yeten biri olarak kabul edenleri yalanlamaktadır. O, Kur'an diliyle şöyle diyordu: "Şüphe yok ki Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyleyse ona kulluk edin. (İşte) doğru yol budur."[8] Bu âyette işaret edildiği gibi Hz. İsa, kendisinin sadece bir kul olduğunu ve kulluğunu itiraf etmekten şeref duyduğunu göstermektedir. Kur'an-ı Kerim, İncil'e sahip olanların ve ona

7 Kur'an, Âl-i İmrân, 45 – 49.
8 Kur'an, Âl-i İmrân, 51.

inanların onun getirdiği hükümlere göre hareket etmesinin kendilerinden istendiğini şu ifadelerle dile getirmektedir: (Ve dedik ki,) İncil sahipleri Allah'ın onun içinde indirdikleriyle hükmetsinler. Kim, Allah'ın indirdiği ile hükmetmez ise onlar fâsıkların tâ kendileridir."[9] Kur'an'ın bu âyeti, Hıristiyanları, dinleri ile kitaplarının gerektirdiği emir ve hükümlerle amel etmelerinin kendilerinden istendiğine temas etmektedir. Halbuki, günümüz Hıristiyan dünyasına bakıldığı zaman onların Hz. İsa'ya inen İncil ile değil, ondan 325 sene sonra İznik Konsili tarafından kabul edilen ve her biri başka başka isimlere nisbet edilen İncillere göre amel ettikleri görülmektedir.

Zamanındaki insanları, kendisine iman ve itaate davet eden Hz. İsa, bunlara, kendisinin sadece bir kul olduğunu bildirmişti. Zira kendisine inen gerçek İncil'in emri de bu yönde idi. Fakat sonradan bu iman ve itaat, bir ilah için yapılıyormuş gibi devam etti. Böylece, bir insan ve peygamberden başka bir şey olmayan Hz. İsa, ilahlık mertebesine yükseltilmiş oldu. Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'yı ilah olarak kabul edenlere bizzat Hz. İsa'nın vereceği karşılığı şöyle dile getirir: " Allah,"Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara, Allah'ı bırakıp da beni ve annemi iki ilah edinin diye sen mi söyledin?" dediğinde o: "Hâşâ, seni tenzih ederim, gerçek olmayan bir sözü söylemem bana yakışmaz. Eğer söyledimse elbette onu bilirsin. Sen, benim nefsimdekini bilirsin, ben ise senin zatındakini bilmem. Şüphesiz ki sen gaybları bilensin" demişti.

"Onlara, bana neyi emrettiysen sadece onu söyledim. Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" dedim. Aralarında olduğum müddetçe onlara gözcüydüm. Beni aralarından aldığın zaman onların gözetleyicisi sadece sen oldun. Zaten sen her şeye şahitsin."[10]

Kur'an, Hz. İsa ve annesine verilen nimetlerden bahsederek onun ve annesinin birer beşer (insan) olduklarını hatırlatarak şöyle der: " Al-

9 Kur'an, el – Mâide 47.
10 Kur'an, el-Mâide, 116 – 117.

lah şöyle buyuracaktır: " Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla. Hani seni Ruhu'l-kuds (Cebrail) ile desteklemiştim. Beşikte iken de yetişkin iken de insanlarla konuşuyordun. Sana yazıyı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş gibi bir şey tasarlayıp içine üflemiştin de iznimle bir kuş olmuştu. Hem anadan doğma kör olanı ve abraşı (alaca hastalığı) yine benim iznimle iyi ediyordun. Ölüleri, iznimle hayata çıkarıyordun. Hani İsrail oğulları (nın elini) senden çekmiştim. Kendilerine apaçık mucizeler getirdiğin zaman da içlerinden inkâr edenler "bu, apaçık bir büyüden başkası değildir" demişlerdi. [11] Kur'an-ı Kerim'in Hz. İsa ve onun havarileri ile ilgili açıklamaları daha sonraki ayetlerde de devam etmektedir.

Tevhid (Allah'ın birliği) esasına dayanan ilk Hıristiyanlık, zamanla bünye değiştirmiş ve artık hiçbir zaman eski durumuna gelememe ızdırabı içinde kıvranıp duracaktır. E. Renan, ilk Hıristiyanlıkla günümüzdeki Hıristiyanlığın durumunu karşılaştırdıktan sonra şunları söylemekten kendini alamaz: " Henüz Hıristiyanlar yok iken hakiki Hıristiyanlık teessüs etmişti. Ve hiç şüphesiz bu ilk anda olduğu kadar mükemmel bir Hıristiyanlık mevcut olmadı."[12]

Hz. İsa'nın bir peygamber olarak gönderildiğini tarihî vak'a olarak kabul eden Kur'an, ona İncil adında bir kitabın verildiğini bildirir.[13] Yine kur'an, Hz. İsa'nın yaratılışını Hz. Âdem'in yaratılışı gibi kabul eder.[14]

Kur'an, Allah tarafından kendisine İncil verilmiş bulunan ve bir peygamber olarak gönderilen Hz. İsa'ya yönelmiş bütün söylentileri bertaraf ederek onun hakkında şu hükmü vermektedir: " İşte hakkında şek (ve ihtilaf) etmekte oldukları Meryem oğlu İsa, Hakk kavlince budur."[15]

11 Kur'an, el- Mâide, 110.
12 E. Renan, *Hayat-ı Yesû'*, trc. M. Nahit, İstanbul 1330, s. 60.
13 Kur'an, el-Bakara 87, 136, 253; Âl-i İmrân 55, 84; en-Nisa 163, 171; el-Mâide 46; el-En'âm 85; ez-Zuhruf 63; el-Hadid 27. vs. gibi daha pek çok âyet bulunmaktadır.
14 Kur'an, Âl-i İmrân 59.
15 Kur'an, Meryem 34.

İNCİL'DE KUR'AN

Kur'an'ın, İncil ve Hıristiyanlık hakkında bilgi vermesi gibi, İncil de Kur'an ve İslâmiyet'ten söz eder. İlk bakışta bu ifade, meselenin iç yüzüne vâkıf olmayanlara biraz tuhaf gelebilir. Fakat biraz araştırma, bu görüşün ne kadar doğru olduğunu ortaya koyacaktır. Gerçekten de sadece Hıristiyanlık'ta değil, İslâm öncesi dinlerin tamamında ileride gelecek bir kurtarıcı inancı ve müjdesi mevcuttur. Dinler tarihi araştırmalarının ortaya koyduğu bu gerçeği Kur'an da ifade etmektedir. Kur'an'a göre Allah, geçmiş peygamberlerin tamamından ileride gelecek peygamberi müjdelemeleri, ona inanıp yardımcı olmaları hususunda ahid almıştır.[16] Öbür taraftan Tevrat ve İncil'de bu müjdenin yer aldığı (el–A'raf 157), Hz. İsa'nın, kendisinden sonra gelecek Ahmed adındaki elçiyi müjdelediği Kur'an'da belirtilmektedir (es-Saf 61). Menşe' itibariyle aynı kaynaktan beslenen bütün dinlerin birbirlerinden bahsetmeleri normal bir şeydir. Bu gerçeğe işaret eden Kur'an, kendisinin bütün eski kitaplarda zikredildiğini belirterek şöyle der: "Şüphe yok ki o, daha öncekilerin kitaplarında da vardır"[17] Kur'an âyetinde geçen "*Zübüru'l-evvelîn*" (öncekilerin kitapları) ifadesine göre daha önceki peygamberlere gön-

16 Kur'an, Âl-i İmrân 81.
17 Kur'an, eş - Şuara 196.

derilen kitapların kendisinden bahsettiğini bildirmektedir. Muhammed Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi adlı eserinde Müslüman müfessirlerin, yukarıda işaret ettiğimiz ayetten ne anladıklarını örnekleriyle açıklar.[18]

Biz, diğer semavî kitapların bu konudaki haberlerine yer vermeden sadece İncil'in verdiği haberlerden bahsetmek istiyoruz. Tahrif edilmelerine rağmen içinde hala ilahî bazı izleri taşıdığından dolayı bu kitapta da Kur'an, İslâmiyet ve Hz. Peygamber ile ilgili bazı haberleri bulmak mümkün olmaktadır. Nitekim Kur'an da bu konuda şöyle demektedir: " Meryem oğlu İsa da bir zamanlar şöyle demişti: "Ey İsrail oğulları, ben size Allah'ın elçisiyim. Benden evvelki Tevrat'ı tasdik edici, benden sonra gelecek ve adı Ahmed olan bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim. Fakat kendilerine apaçık deliller getirdiğinde: " Bu düpedüz büyüdür" dediler.[19] Keza Kur'an, Tevrat ve İncil'de sadece Resûlullah'ın değil, aynı zamanda ona iman edip tabi olanların özelliklerinden de bahsedildiğini bildirerek şöyle der. " Onlar, ellerindeki Tevrat ve İncil'de özelliklerini yazılı buldukları o elçiye, okuma yazma bilmeyen (ümmî) o peygambere uyarlar. Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten sakındırır. İyi ve temiz şeyleri onlara helal, pis şeyleri de haram kılar. Daha önce üzerlerinde bulunan ağır yükleri indirip sırtlarındaki zinciri çözer. Ona iman eden, onu destekleyen, düşmanlarına karşı ona yardım eden ve kendisine indirilen nura uyan kimseler, kurtuluşa erenlerin tâ kendileridir."[20] Kur'an'ın, bu ve benzeri daha birçok âyetinden bahsetmek mümkündür. Ancak biz, bu konuyu burada keserek bizzat İncillerin verdiği malumata temas etmek istiyoruz.

Bilindiği gibi günümüzde İncil denince akla iki grup İncil gelmektedir. Bunlardan biri, Hıristiyan âlemince kutsallıkları ka-

18 Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Macit Yaşaroğlu, İstanbul 1965, s. 16–17.
19 Kur'an, es - Saf 6.
20 Kur'an, el – A'raf 157.

bul edilenler, diğeri de kabul edilmeyenlerdir. İznik ruhanî meclisi tarafından kutsal oldukları kabul edilenler dört tanedir. Kutsallıkları kabul edilmeyenler ise bunlardan kat kat fazla idi.. Hıristiyan dünyasınca kutsal kabul edilmeyenlerde Hz. Peygamber, Kur'an ve İslâmiyet hakkında bir hayli bilgi bulunmaktadır. Barnaba İncil'i bu konuda epey bilgi vermektedir.[21] Burada şuna da işaret edelim ki, Hıristiyanlık dünyası, kutsal metinler üzerinde zamanın icaplarına göre bazı değişiklikler yapabilir. Bu sebeple bazı kelime ve anlamlarını farklı tarihlerde basılmış olan kitaplarda farklı şekillerde görmek mümkün olmaktadır. Bununla beraber 325 tarihindeki İznik ruhanî meclisi (Konsil) tarafından kutsallıkları kabul edilen günümüzdeki dört İncil'de de Hz. Peygamber, Kur'an ve İslâmiyet'le ilgili bilgiler bulunmaktadır. Biz bu konuda birkaç örnek vermekle yetinmek istiyoruz:

"Size söyleyecek daha çok şeylerim var. Fakat şimdi onlara dayanamazsınız. Ama o hakikat ruhu gelince size her hakikata yol gösterecek, zira o, kendiliğinden söylemeyecek fakat her ne işitirse söyleyecek ve gelecek şeyleri size bildirecektir. O, beni tebcil edecektir."[22] Buna göre Hz. İsa, insanlara her şeyi anlatamıyor. Zira o, onların bu gerçekleri kabul etmeleri pek mümkün görmemektedir. Onun için "o hakikat ruhu gelince" demektedir. O hakikat ruhu kendiliğinden de konuşmayacak fakat her ne işitirse onu söyleyecektir. Bu ifade, Kur'an-ı Kerim'in en–Necm Sûresi'ndeki ifade ile aynıdır. Hayatında İncil veya İncilleri görmemiş, okumamış ve okuma yazma bilmeyen bir toplumda yetişmiş ve kendisi de ümmî olan (okuma yazma bilmeyen) bir peygamberin benzer ifadeleri İncil'den alması düşünülemez. O, sadece vahiy ile konuşmuş ve kendisine vahy edilenleri söylemiştir. Nitekim Kur'an da Hz. Peygamber'e indirilen vahiyden bahsederken şöyle der: "

21 Bilgi için bk Ziya kazıcı, *Kur'an-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, İstanbul 1971, s. 183–184.

22 İncil, Yuhanna, 16, 12 – 14. (Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil) İstanbul 1958.

O, heva ve hevesine göre konuşmaz. Onun söyledikleri, kendisine vahy olunandan başka bir şey değildir"[23] Kur'an, Allah kelamıdır. Allah tarafından indirilen şekli ile insanlara Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilmiştir. İşte İncil, bu gerçeğe işaret etmek suretiyle Kur'an'ı müjdelemiş olmaktadır. "Ve gelecek şeyleri size bildirecektir." İfadesi de Kur'an'ın müjdelenmesinden başka bir şey değildir. Zira Kur'an'ın geleceğe ait haberleri ve bu haberlerin zamanı gelince nasıl ortaya çıktıkları görülen bir gerçektir. Nitekim Kur'an'ın Rûm Sûresi'deki "Rumlar mağlup düştüler.[24*] Onlar, mağlubiyetlerinden sonra yakın bir yerde tekrar galip geleceklerdir. Üç ila dokuz yıl içinde Bu mağlubiyetten önce de sonra da hüküm ve irade bütünüyle Allah'a aittir. O gün mü'minler, Allah'ın yardımıyıla sevineceklerdir. Allah, dilediğine zafer nasip eder. O, aziz ve rahimdir."[25]

"O, beni tebcil edecektir." Bu cümle, Hz. İsa'nın getirdiklerinin zamanla bozulacağını ve kendisi hakkında birçok hurafenin uydurulacağına işaret etmektedir. İşte gelecek o peygamber Hz. İsa'yı gerçek şahsiyeti ile tanıtacak ve ona layık olduğu değeri verecektir. Hz. İsa, Mûsevîliğin iki müfrit mezhebi olan Sadukî ve Ferisîler'in getirdiği tevhid inancını bozacaklarını bildiğinden şakirtlerine şöyle diyordu: "Ve İsa onlara dedi: Sakının da Ferisîler ile Sadukîler hamurundan kaçının. Ve onlar: "Ekmek almadık" diye aralarında söyleşiyorlardı. İsa da bunu bilerek dedi: Ey az imanlılar! Ekmeğiniz olmadığından dolayı aranızda neden söyleşiyorsunuz? Beş bin kişinin beş ekmeğini ve kaç küfe kaldırdığınızı anlamıyor ve anmıyor musunuz? Dört bin kişinin yedi ekmeğini ve kaç sepet kaldırdığınızı da anlamıyor ve anmıyor musunuz? Ben size ekmek hakkında söylediğimi nasıl oluyor da anlamıyorsunuz? Fakat Ferisîler ve Sadukîler

23 Kur'an, en-Necm 3 – 4.

24* Ehl-i kitap olan Bizans ile ateşe tapan (ateşperest) İranlılar arasındaki savaşta İranlıların galip gelmesi üzerine putperest olan Mekkeli müşrikler sevinmiş, Müslümanlar da üzülmüşlerdi.

25 Kur'an, er-Rûm 2–5.

hamurundan kaçının. Kendilerine ekmek hamurundan değil, fakat Ferisîler ile Sadukîler öğretişinden kaçınmağı söylediğini o zaman anladılar."[26]

Başlangıçta Yahudiliğin bu müfrit mezhebine mensup ve günümüz Hıristiyanlığının adeta kurucusu kabul edilen Pavlos (Saint Paul), Hz. İsa'nın, Allah tarafından tebliği ile görevlendirildiği dine onda olmayan birçok şeyi sokmuştur. Teslis, Aslî suç, itiraf vs. gibi konular, Hz. İsa'dan sonra bu dine girmişlerdir.

Hıristiyanlığı ve peygamberini aslî benliğine kavuşturan ve onu en güzel şekli ile anlatan Kur'an ve İslâm olmuştur. Kur'an, bizzat Hz. İsa'nın dili ile kendisini (İsa'yı) birçok şaibeden tenzih eder. Luka İncil'inde: "Ferisîlerin mayasından sakının. O, iki yüzlülüktür" dedikten sonra "fakat açılmayacak gizli ve bilinmeyecek örtülü şey yoktur." Bu ifadelerden, Hz. İsa'nın kendisi hakkında ve dini üzerinde birçok değişikliğin yapılacağını biliyordu. Fakat bunu önlemenin de imkânsız olduğunu anlamıştı. O, kendisini temize çıkaracak ve kendisi hakkında en doğru hükmü ortaya koyacak olan bir peygamberin gönderileceğini şöyle ifade ediyordu: " Bununla beraber ben size hakikati söylüyorum, benim gitmem sizin için hayırlıdır. Çünkü gitmezsem tesellici size gelmez. Fakat gidersem onu size gönderirim. Ve o geldiği zaman günah için, salâh için ve hüküm için dünyayı ilzam edecektir."[27] "Eğer beni seviyorsanız emirlerimi tutarsınız. Ben de babaya yalvaracağım ve o size başka bir tesellici, hakikat ruhunu verecektir. Ta ki daima sizinle beraber olsun."[28] İncil'in, işaret ettiğimiz ayetleri, Kur'an'ın Hz. İsa'nın ağzından naklettiği ifade ile aynıdır. Çünkü İsa, kendisinden sonra gelecek ve ismi Ahmed olan bir peygamberi müjdelemek için gönderilen bir peygamberedir. Kur'an dili o şöyle diyordu: " Meryem

26 İncil, Matta, 16, 6 - 12
27 İncil, Yuhanna, 16, 7 – 8.
28 İncil, Yuhanna, 14, 15 – 17.

oğlu İsa da "Ey İsrail oğulları! Ben de size, daha önce indirilen Tevrat'ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed adındaki bir peygamberi müjdelemek üzere Allah tarafından gönderilmiş peygamberim" demişti. Fakat kendilerine apaçık deliller getirdiğinde : "Bu, düpedüz büyüdür" dediler.[29]

Yuhanna İncil'inde "tesellici" olarak tercüme edilen kelimenin aslı *Faraklit*'tir. İslâm âlimleri, Hz. Muhammed'le ilgili müjdeyi mevcut İncil metinlerinde arama yoluna gitmişlerdir. Yuhanna İncil'indeki Parakletos kelimesinin (Yuhanna, 14/16–26; 15/26; 16/7) Kur'an'da belirtilen (es-Saf, 6) müjdeye delalet ettiğini kabul etmektedirler. İslâmî kaynaklarda *"Faraklit"* şeklinde yer alan bu kelimenin aslı Grekçedir. Latinceye *"parakletus"* olarak geçen kelime, parakalo fiilinden gelmektedir ki "yanına çağırmak" demektir. Kilise dilinde ise teselli etmek anlamında kullanılmıştır. Günümüzdeki İnciller, Grekçe yazılmıştır. Hz. İsa ise Âramice konuşuyordu. Müslüman düşünürler, Grekçedeki parakletos kelimesinin Hz. İsa'nın konuştuğu dildeki karşılığının ne olduğunu incelemişlerdir. İbn Hişam, Süryanicedeki "el-Munhamenna" kelimesinin, "Muhammed" anlamına geldiğini ve kelimenin Grekçe karşılığının "el-baraglitis" olduğunu söylemektedir.(es-Sire I, 248), Abdulahad Davud ise Kitab-ı mukaddes'in Süryanice tercümesinde kullanılan "parakleita" kelimesinin Âramice karşılığının "mhamada", yahut "hamide" olduğunu ve Grekçedeki "perikleitos" a tekabül ettiğini, İncil'deki parakletosun perikleitos kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu ifade etmektedir.[30]

Yuhanna İncil'inde "tesellici" olarak tercüme edilen Faraklit kelimesi, doğrudan İslâm Peygamberi'ne işaret etmektedir. Elmalılı Hamdi Yazır da bu kelime ile ilgili geniş bilgi vermektedir.[31] Bütün bu tebşirat, Hz. İsa'dan sonra başka bir peygamberin gönderileceği-

29 Kur'an, Saf 6.

30 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Aydın, "Faraklit" *DİA.* XII, 165 – 166.

31 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1960, I, 505 – 506.

ni şüphe götürmez bir şekilde ortaya koymaktadır. Fakat Hıristiyan ilahiyatçıları, bu müjdeleri Ruhu'l-kuds'e yakıştırmak için uğraşıp durmuşlardır. Halbuki, İsa'nın sözleri, herhangi bir tevil kabul etmeyecek kadar açıktırlar. İsa diyor ki " ben gitmezsem size tesellici gelmez" Buna göre o tesellici İsa'nın gidişinden sonra gelecek. Acaba Hıristiyan yorumcular Hz. İsa'nın, Ruhu'l-kuds ile hiç görüşmediğini mi söylemek istiyorlar. ?

İslâm, Kur'an ve sünnet vasıtasıyla insanlara karşı adaletle hükmetmenin ve âdil olmanın üzerinde durur. İslâm, adalet dağıtımı hususunda ırk, renk, dil, dil vs. gibi ayrılıklara önem vermez. Adalet dağıtımı hususunda herkese eşit muamele yapılır ve ona göre hüküm verilir. Bu, en tabii insanî bir prensiptir. İyilik yapanın mükâfat, kötülük yapanın da ceza görmesi, tabiî bir kaidedir. İslâm peygamberi hayatında bunun en güzel örneklerini verdiği gibi, ümmetine de bu yolda tavsiyelerde bulunmuştu. Bu yüzden onun ismi aynı zamanda hak ile batılı birbirinden ayıran anlamına gelen "Faraklit" ile belirtilmiştir. Bu ifade Hıristiyanlar için kullanılamaz. Çünkü onlar: "Hükmetmeyin, size de hükm olunmayacaktır. Mahkûm etmeyin siz de mahkûm olmayacaksınız."[32] Şeklindeki bir emri yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır.

"Ve o geldiği zaman..." cümlesindeki "o"dan maksat, yine Hz. Muhammed'dir. Zamanın efkâr-ı umumiyesi, bir peygamber bekliyordu. Şöhretinden dolayı bu peygambere "O Peygamber" adı verilmişti. Nitekim Yahudiler Yahya'ya "Sen kimsin? diye kendisinden sormak için Yeruşelim'den kâhinlerle levililer gönderdikleri zaman, Yahya'nın şehadeti şudur; Ve Yahya ikrar etti. Onlar da kendisinden sordular: Öyle ise ne? Sen İlyas mısın? Ve Yahya değilim dedi. Sen O Peygamber misin? Yahya hayır diye cevap verdi. [33] Yuhanna'nın beyanına göre o zaman adı-

32 İncil, Luka, 6 / 37.
33 İncil, Yuhanna, 1 / 19 – 21.

na "O Peygamber" denen bir peygamber bekleniyordu. Bu peygamber İsa Mesih değildi. Çünkü zaten metinde Mesih geçmektedir. Bu konuda günümüzdeki İncillerde daha pek çok örnek bulunmaktadır. Fakat biz konuyu daha fazla uzatmamak için bu kadarla yetinmek istedik.[34]

34 Daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, *Hıristiyanlık*, s. 181 – 195.

İLK İLİŞKİLER

Tarihte, Müslüman–Hıristiyan münasebetleri, İslâm'ın gelişiyle başlamaktadır. İslâm geldiğinde, Hıristiyanlık altı asrını tamamlamış, Roma İmparatorluğu ile Mısır ve Habeşistan topraklarına yayılmış bulunuyordu. Arabistan Yarımadası'nda da Hıristiyanlar vardı. Müslümanlar, onlarla ilk defa Mekke'de karşılaşmışlardı. Sayıları çok az olan Mekke Hıristiyanlarını köleler, çeşitli el sanatlarıyla geçimlerini sağlayan Bizanslılar ve özellikle Habeşistanlılar teşkil ediyordu. O dönemde Hıristiyanlar, merkezî Arabistan'dan çok, Yarımada'nın güney ve kuzey bölgelerinde yaşıyorlardı. Kuzeyde merkeze yakın bölgelerde yaşayan Benû Tağlib, Benû Bekr, Benû Tayy, Benû Temim ve Benû Kudaâ kabilelerinde Hıristiyanlar mevcuttu. Hıristiyan Arap kabilesi olan Benû Gassan, Yarımada'nın kuzey-batısında, günümüzdeki Suriye ve Filistin bölgelerinde, Benû Lahm ise kuzeydoğuda Mezopotamya bölgesine yerleşmişti. Güney Arabistan, Necrân ve Yemen'de Hıristiyanlar vardı. [35]

Hıristiyanlık, başlangıçtan beri üç asır boyunca Roma makamlarınca takibata uğramıştı. Hıristiyan olan ve Hıristiyanlığı devlet himayesine alan ilk Roma İmparatoru Konstantin'dir.

35 Ömer Faruk Harman, "Hıristiyanların İslâm'a Bakışı" *Asrımızda Hıristiyan–Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 105.

306'da imparator ilan edilen Konstantin, 313 yılında yayınladığı "Milan Fermanı"yla topraklarında yaşayan Hıristiyanlara serbestlik tanıdı. Hıristiyanlığın ilk ekömenik konsili de yine bu imparatorun başkanlığında 325 yılında İznik'te toplanmıştı. Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olarak tanıyan ilk imparator ise I. Theodosios'tur. Miladî VII. asırda Hıristiyanlık beş ekömenik konsilini toplamış, devlet dini olmuş, doktriner esaslarını hemen hemen tamamlamıştı. Günümüzde Hıristiyanlık, Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerinden teşekkül eden üç büyük mezheple daha küçük çaptaki birçok mezhep veya tarikattan meydana gelmektedir. Doktrinel kaynakları göz önüne alınırsa Hıristiyanlık, İsa Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahiptir. Ana fikri Yeni Ahid'de (Ahd-i Cedid) bulunan bu inanca göre İsa Mesih hem tanrının oğlu, hem de insanlığın kurtarıcısıdır. Tanrı insanlığı günahtan kurtarmak üzere "biricik oğlu"nu yeryüzüne göndermiştir. İsa Mesih, ilahî planı yürürlüğe koyacak şekilde insanlığı kurtarışının sembolü olarak önce çarmıha gerilmiş, sonra da ölülerden kıyam ederek Baba'nın yanındaki yerini almıştır.[36] Ancak başta Hz. İsa'nın tabiatı olmak üzere birçok tartışmalı konu, kilise bünyesinden büyük ölçüde kopmalara sebep olmuştu. İslâm'ın gelişine kadar Hıristiyanlık geniş topraklara yayılmış olmasına rağmen kendi iç dünyasında büyük çalkantı ve sarsıntılar geçirmekteydi. İman esasları ve doktrininde birlik sağlayamamış, insanı ilâh kabul etmenin getirdiği izah güçlükleri içinde kavram kargaşası ve teslisin (üçlü ilâh sistemi) tevhidle bağdaştırılma çabaları, Hz. İsa'nın tabiatı ve şahsiyetiyle ilgili farklı görüşler, çeşitli fırka ve mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Görüş farklılıkları sebebiyle heretik sayılan ve ana bünyeden atılan cemaatler, Bizans hudutları dışındaki Mısır ve Habeşistan'da varlıklarını sürdürmekteydi. İşte Müslümanlar, ilk defa Bizans'tan kopmuş ve onunla çe-

36 Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, 328.

kişmeli olan, Bizans Kilisesince heretik addedilen, fakat teslis ve çarmıha gerilmeyi savunan Hıristiyanlarla karşılaştılar. Kur'an-ı Kerim ise Hıristiyanları, teslisi bırakıp tevhide dönmeye, Hz. İsa'yı Tanrı'nın oğlu değil de bir peygamber olarak kabul etmeye davet etti.[37] Öbür taraftan Kur'an-ı Kerim'de "mü'minlere sevgi yönünden en yakın olanların "biz Hıristiyan'ız diyenler" olduğuna işaret edilmektedir.[38] Buna göre Hıristiyanlar, diğer din mensuplarına göre daha üstün ve yakın tutulmuşlardır. Bu yüzdendir ki onlar, zaman zaman Hıristiyan ülkelerde bile bulamadıkları hoşgörü ile din ve vicdan serbestisini, İslâm ülkelerinde bulmuşlardı. Müslüman hükümdarlar, ibâdet ve dinî hayatlarını idame ettirebilmeleri için onlara elverişli ortamı da hazırlamışlardı. Nitekim Osmanlı yönetimi, vatandaşı bulunan gayr-i Müslimlerin sadece din, gelenek, örf ve eğitim gibi sahalardaki serbestini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onların ekonomik bakımdan da müreffeh ve hayat seviyesi yüksek bir yaşantıya sahip olmalarını hedeflemişti. Hatta bu sebepledir ki, Hıristiyanlar çalışmıyor ve alış veriş yapmıyor diye Pazar gününe tesadüf eden semt pazarının gününü Cumartesi'ye getirmekle onların mağdur olmalarını önlemeye gayret ediyordu.[39]

Burada şuna da işaret edelim ki, İslâm ülkelerinde inanç ve ibâdet konusundaki farklılık ile bunlardan kaynaklanan ilmî tartışma ve reddiyeler, onların kendi inançlarını yaşamalarına engel teşkil etmiyordu. Bir yandan İslâm dinini akla, mantığa ve insan tabiatına uygunluğu, öbür tarafta gördükleri bu son derece iyi muamele sonucundadır ki, Müslüman topraklarda yaşayan Hıristiyanların İslâm ve onun peygamberine bakışları, Bizans ve batı Hıristiyanlarına göre çok daha yumuşak olmuştur. Nitekim

37 Harman, agm. gösterilen yer, s. 106; Ziya Kazıcı, *Kur'an-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, İstanbul 1971, s. 85 – 88.

38 Kur'an, el-Mâide, 82.

39 Adapazarı'ndaki semt pazarı ile ilgili belgenin metni için bk. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2006, s. 76.

Abbasîler döneminde Nasturî Patriği olan Timoteus, Abbasî halifesi Mehdi ile yaptığı dinî tartışmada, Hz. Muhammed'in peygamberliğini açıkça kabul etmemesine rağmen, O'nun putperestlikle mücadele etmesi ve tevhid akidesini tebliğ etmesi sebebiyle peygamberlerin yolunu takip ettiğini ifade etmiştir.[40]

İslâm toprakları dışında yaşayan Hıristiyanlar ise bir taraftan dinî taassup, diğer taraftan da siyasî mücadeleler sebebiyle İslâm'a ve Müslümanlara karşı oldukça katı, menfi ve saldırgan bir tavır takınmışlardı. Nitekim Haçlı Seferlerine öncülük etmiş olan Pierre Lermit ve benzeri Hıristiyan din adamları, Müslümanlar ile Müslüman Türkler hakkında akıl ve mantıkla izah edilemeyecek kadar ağır sözler söylüyorlardı. Hatta onlara göre Müslümanlara verilen sözler ve onlarla yapılan anlaşmalar yerine getirilmezdi.

Biraz önce temas edildiği gibi Hıristiyanlığın temel öğretisini, Hz. İsa'nın kurtarıcılığı oluşturmaktadır. İnsanlığın kurtuluşu için kendini feda eden Hz. İsa, kurtuluşun merkezidir. Geleneksel öğretiye göre insanlar kurtuluşa erebilmek için ona inanmak ve bugün bedenini temsil eden kiliseye intisap etmek zorundadır. Kilise babaları bunu, *"Kilise dışında kurtuluş yoktur"* şeklinde formülleştirip dogma haline getirmişlerdir. Bu dogmaya göre Hıristiyanlıkta doğru yolu temsil ettiği iddiasında bulunan Katolik kilisesinin dışında hiçbir din, hatta Ortodoks ve Protestan kiliseleri gibi diğer Hıristiyan kiliseleri bile insanı kurtuluşa ulaştıramaz. II. Vatikan Konsili'ne (1962–1965) kadar bu yaklaşım, Katoluk kilisesinin diğer din ve mezheplere karşı katı tutumunu ifade ediyordu. Bu son konsilde ise Hıristiyanlık dışında başka dinlerin varlığı kabul edilmiş, bunların bazı olumlu değerler taşıdığından söz edilir. Buna rağmen tarihî gelişimine bakıldığı zaman Hıristiyanlığın diğer dinlere bakışını ana hatlarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür:

40 Harman, "Giriş" *Asrımızda Hıristiyan–Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 12.

a) Dışlayıcı Yaklaşım: Tanrı hakkındaki gerçek bilgi ve tecrübeyi Hıristiyanlıkla sınırlandırır. Diğer dinlerle ilgili değerlendirmenin temel ölçüsü kilisedir.

b) Çoğulcu Yaklaşım: Bütün dinleri, tanrıya götüren eşit vasıtalar olarak görür. Fakat bu anlayışa göre de Hıristiyanlık biraz daha emin bir yoldur.

c) Kapsayıcı Yaklaşım: Tanrının evrensel kurtuluş iradesi aksiyomunu, kurtuluşun İsa Mesih ve onun kilisesi aracılığıyla sağlanabileceği aksiyomuyla uzlaştırmaya çalışmaktır. [41] Günümüzün şartlarına ve özellikle II. Vatikan Konsili'nden sonra Hıristiyanlık dünyasının bu yumuşak ve medenî yaklaşımı, şüphe ile karşılanmaktadır. Hıristiyan olmayan insanlar yukarıda temas edilen yaklaşıma şüphe ile bakmaktadırlar. Zira II. Vatikan Konsili'nin Kilise ile ilgili olan üçüncü bölümünde yer alan (Lumen Gentium=İnsanlığın Işığı) gibi ifadeler ile bunun gerektirdiği bazı uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Hatta bunun da misyonerliğin yeni bir şekli olduğundan şüphe edilmektedir. Zira başka insanlarla diyaloga girme ve onlara karşı yumuşak davranma hareketinin destekçilerinin daha önce misyonerlik faaliyetinde bulunan kimseler olması bu şüpheyi derinleştirmektedir.[42]

İslâmiyet, Yunanca konuşan Hıristiyanların topraklarına girince ilk ciddî tartışmalar başladı. Doğulu Hıristiyan teologlar İslâmiyet'le ilk karşılaştıklarında onu Hıristiyanlık içinde ayrılıkçı (heretik) bir hareket olarak gördüler. Fakat bu dini daha yakından tanıdıklarında onun farklı bir din ve inanç sistemi olduğunu fark ettiler. Bunun üzerine Hıristiyanlığı savunmaya başladılar. Mesele sadece savunma ile kalmadı. Onlar, Hz. Peygamber'e hücum ederek onu hiç olmayacak sıfatlarla anma-

41 Baki Adam, "Hıristiyanlık" *DİA*. XVII, 358 – 359.

42 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdurrahman Küçük, " Müslüman–Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış" *Asrımızda Hıristiyan Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 53 – 63.

ya başladılar. Batı Hıristiyanları ise VIII. yüzyılda İspanya'nın, IX. Yüzyılda Sicilya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi sırasında ilk defa bilgi ve kültür bakımından kendilerinden üstün olan Müslümanlarla karşılaştılar. Onlar, gerek ilim, gerekse askerî güç olarak kendilerinden üstün olan bu fâtihleri kendileri için büyük bir tehlike olarak gördüler. Öte yandan Haçlı seferleri sırasında Hıristiyan bilginler İslâm'ı daha yakından tanıma imkânı buldular. Fakat bu bilgilenme sonucunda İslâm'ı Avrupa'ya olduğu gibi tanıtmaktan ziyade çarpıtılmış bir İslâm ve Müslüman imajı sunmayı tercih ettiler. Onların İslâm'la ilgili iddia ve isnatları şu noktalarda toplanıyordu:

a) İslâmiyet çok sayıda asılsız inanç içermekte ve gerçekler bile bile çarpıtılmaktadır.

b) İslâm kılıçla yayılmış bir şiddet dinidir.

c) Muhammed şehvet düşkünü ve sahte bir din kurucusudur. O, Şeytanın bir temsilcisi veya oyuncağıdır. [43]

Bir zamanlar biraz tolerans ve hürriyet diye Roma makamlarına yalvaran, kendisi devlet dini olunca da başka dinler bir tarafa, kendi içindeki farklı görüş ve düşüncelere bile tahammül edemeyerek engizisyon ile tehdid eden kilise, Batı'da devlet kademelerinden atılınca ve bekleneni vermediği için fertlerin gönüllerinden de çıkarıldı. Yapılan tarihî ve ilmî tenkitler karşısında zor duruma düştü. Düştüğü bu zor pozisyondan kurtulmak ve eski misyonunu tekrar elde edebilmek için tavır değiştirmeye başladı. Baştan beri "Kilise dışında kurtuluş yoktur" parolasını benimseyen kilise, II. Vatikan Konsili'nde aldığı bir kararla, Hıristiyanlık dışındaki dinlerde de hakikat unsurlarının bulunduğunu ifade etmiş ve Müslümanları geçmişi unutarak birlikte mücadeleye çağırmıştır. II. Vatikan Konsili'nin, İslâm'ın değerlerini kısmen tasdik edişinden sonra ise, İslâmiyet ve Hz. Mu-

43 Baki Adam, "Hıristiyanlık" *DİA*. XVII, 361.

hammed ile ilgili olarak daha insaflı görüşler ifade edilmeye başlanmıştır.[44]

Diğer taraftan Hıristiyanların kutsal kitapları olan İnciller'de Hz. İsa'ya nisbet edilen "İmdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve oğul ve Rûhu'l-kudüs ismiyle vaftiz eyleyin"[45] emrinden hareketle Hıristiyanlar, dinlerini yayma hareketini tarih boyunca sürdürmüşlerdir. Misyonerlik faaliyeti, öylesine teşkilatlı ve güçlü bir şekilde sürdürülmüştür ki, en ilkel kabileler dahil bütün milletler bu faaliyetten etkilenmiştir. Halbuki yine Matta İncili'nde " İsa, bu onikileri gönderdi ve onlara emrederek dedi: "Milletler yoluna gitmeyin ve Samiriyelilerin şehirlerinden hiç birine girmeyin, fakat daha ziyade İsrail evinin kaybolmuş koyunlarına gidin."[46] Demektedir. Buna göre Havarilerin vazifesi ve dini yaymaları, sadece İsrailoğulları için geçerli olmaktadır.

44 Harman, agm. s. 12 – 13.
45 İncil, Matta, 28, 19.
46 İncil Matta, 10, 5 – 6.

MİSYONERLİK

Bütün İslâm ülkelerinde, bazen okul (eğitim–öğretim), bazen sanat, bazen sağlık, bazen medya vasıtasıyla, bazen de doğrudan doğruya veya sokaklar ile sitelerin alçak duvarları üzerine bırakılan broşürler ile Hıristiyanlığın yayılması için çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu neviden faaliyetler, ister istemez bizi, Hıristiyan misyonerliği hakkında az da olsa bilgi vermek ve bu faaliyetlerin bilinmesini sağlamaya çalışma zorunda bırakmaktadır. İnsan psikolojisi ve sosyal yapısı hakkında senelerce ciddi bir eğitim ve öğretimden geçen misyonerler, görevlendirilecek ülkelerin din, dil, tarih, kültür ve sosyal yapısını çok iyi öğrenirler. Böylece farklı sosyal yapı ve bünyedeki insanlara karşı nasıl davranmaları gerektiğini bilirler. Bu eğitim ve bilgiden aldıkları güç ile sosyal yapı ve anlayış bakımından toplumların alt tabakaları ile üst tabakalarına mensup insanlara karşı olan hareket tarzlarını çok iyi ayarlayabilirler.

Hıristiyan olmayan bütün ülkelerde ve hatta kendi ülkelerinde bile faaliyetlerini sürdüren misyonerlerin çalışmalarını sadece bir saha ile sınırlandırmak mümkün değildir. Her alan, onlar için faaliyet gösterilebilecek bir sahadır. Sağlık, eğitim, ekonomi, dil, tarih, kültür ve sanat (edebiyat, sinema, tiyatro vs. gibi)

akla ilk gelen alanlardır. Bu kadar geniş sahada faaliyet gösteren misyonerler, ideolojilerini yayıp yerleştirmek ve taraftar bulmak için akla gelebilecek her çareye başvurmaktan çekinmezler. Nitekim Hıristiyan ülkelere gidip bir otelde kaldığınız zaman otel odasındaki masanın üstünde veya çekmecede bir İncil bulmanız ve isterseniz bunu alabileceğinizin belirtilmiş olması insanları şaşırtmamaktadır. Keza zaman zaman karşınıza çıkıp Hıristiyanlığın barış ve sevgi dini olduğunu, Hz. İsa'nın her türlü şiddete karşı olduğunu ve "sana kötülük edene iyilikle karşılık vermen gerektiğini" söylediğini, İncil'in insanları barış içinde yaşamaya davet ettiğini çok tatlı ve cazipkâr sözlerle anlatırlar. Nihayet Hıristiyanlıkta, sevgiden daha önemli bir şeyin bulunmadığı tezini çok güzel hikâyelerle süsleyip adeta altın bir tepsi içinde takdim ederler. Bütün bunlara karşı günümüzün maddî ve manevî sıkıntısı içinde olan ve Hıristiyanlık ile tarihi hakkında bilgisi bulunmayan, Haçlı Seferleri'nin sebep ve sonuçlarından habersiz olanlar, Endülüs'te Müslüman ve Yahudilerin başına gelenleri bilmeyenler, Amerika kıtasındaki bir neslin nasıl yok edildiğini hatırlamayanlar, hele kenedi ülkesinde maddî sıkıntı içinde bulunanlar, kısa sürede altın tepsi içinde süslenerek takdim edilen hikâyelere inanabilirler.

Tarih boyunca, dinî propaganda yapmak suretiyle Avrupa'nın emellerine hizmet eden ve adına misyoner denen insanlar, çeşitli kimliklerle karşınıza çıkabilirler. Bütün insanları olduğu gibi, Müslümanları da Hıristiyanlaştırma düşüncesi, başlangıçtan beri misyonerlerin hedeflerinden biri olmuştur. Bunun için misyoner teorisyenler çeşitli çalışma metodları geliştirerek duruma göre farklı taktikler uygulamışlardır. Söz gelimi Roma (Papalık), misyonerlik yararına doğu dillerinin araştırılmasını teşvik etmeye başladı. Bunun bir sonucu olarak Paris'teki College de France'da ilk Arap dili kürsüsü 1539 yılında açıldı. Bu kürsünün başına ilk gerçek oryantalist sayılan Guillaume Postel (1581) getirildi. Avrupa'da doğu

dillerine ve milletlerine ilişkin incelemelerin zenginleşmesinde bunun büyük katkıları oldu. Arap edebiyatının zenginliğini öven Postel, misyonerlik çalışmalarına ilgisiz değildi. O, Arapça öğrenmenin değerini şöyle izah ediyordu: "Arapça uluslar arası dil olması sebebiyle Mağripli, Mısırlı, Suriyeli, İranlı, Türk, Tatar ve Hintlilerle yapılacak iletişim ve ilişkilerde yarar sağlar. Zengin bir edebiyata sahiptir. Onu güzelce öğrenen kimse, Kitab-ı Mukaddes kılıcıyla bütün Hıristiyanlık düşmanlarını yenip onların kendi inanç ilkeleriyle karşılarına çıkarak mağlup edebilir. Bir tek dili (Arapça) bilme suretiyle kişi bütün dünya ile ilişki kurabilir."[47] Gerçekten günümüzde "Oryantalizm" (Şarkiyatçılık) diye isimlendirilen bir kavram ve akımın devam etmesi, sadece "ilim aşkı" ile izah edilebilecek basit bir kavram değildir. Nitekim misyonerlerin İslâm dünyasında uyguladıkları önemli bir misyon metodu da müsteşrik yetiştirerek gerek İslâm ülkelerinde bulunan çeşitli seviyelerdeki okullarda, gerekse batı üniversitelerinde İslâm ile ilgili olumsuz görüşler imal etmeye çalışmaktır. Burada tafsilatına girmeden şunu ifade edelim ki, oryantalistler, tamamıyla batılı kavramlara bağlı kalarak gerek İslâm, gerekse İslâm tarihi ile kaynaklarını büsbütün göz ardı etmezler. Bununla beraber onlar, bu kaynakları kendilerine göre yorumlayıp adeta cımbızla seçtikleri bazı olayları genelleştirmek suretiyle işin iç yüzünü bilmeyen veya kendi anlayışları doğrultusunda harekete hazır kimseleri kandırmaya çalışırlar. Bütün bunlardan sonra şunu diyebiliriz ki geniş anlamıyla oryantalizm (müsteşriklik), İslâm bilimleriyle uğraşma ve bu yönde çalışmalar yapmanın genel adıdır diyebiliriz. Oryantalist ise İslâmî ilimlerle uğraşan Batılı bilim adamı demektir.

Temelleri çok eskiye dayanan oryantalizm, Hıristiyan misyonerliği ile iç içe olan bir faaliyet alanıdır. İslâm coğrafyasında misyon faaliyeti yürüten Batılı misyonerler, bu amaçla İslâm dini

47 Fatma Hüda Necâ, *Nuru'l-İslâm ve Ebâtilü'l-İstişrak*, Lübnan 1993, s. 45; Mahmud Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması*, trc. Abdülaziz Hatip, İzmir 2006, s. 32 – 33.

ile İslâm ilimlerini öğrenerek misyon faaliyetlerini buna göre şekillendirmeye çalıştılar. Bundan dolayı bir anlamda oryantalizmin doğuşunu hazırlayan sebep olarak misyon faaliyeti olarak gösterilebilir. Zira onlara göre misyon faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında en büyük etkenlerden birisi de hedef kitlenin dilini, değerlerini ve ilimlerini öğrenmekten geçmektedir. Nitekim, misyon faaliyetlerinde öne çıkan ünlü Hıristiyan misyoner ve ilim adamı Roger Bacon (1214–1294), Hıristiyan dünyasının haritasını genişletmenin tek yolunun misyonerlik olduğunu ifade etmiş, bu amaca ulaşmak için şu üç şartın gerekli olduğunu söylemiştir. Bunlar:

1) Gerekli dilleri öğrenmek.

2) İnkâr çeşitlerini öğrenmek.

3) Bunları çürütmek için mukabil delilleri incelemek.

Yine İspanya'nın Mayorka adasında doğan ve Arapça'yı bir köleden öğrenen Raymond Lulle (1235–1316), Bacon'un ifade ettiği görüşler etrafında çeşitli bölgelerde Arapça öğrenmek amacıyla akademik kürsülerin kurulması için faaliyet göstermişti. Bütün bu çabaların yegâne amacı gerek o yüzyılda, gerekse sonraki yüzyıllarda Müslümanları dilleri ve dinlerinin batıl olduğuna bizzat kendi dilleriyle inandırıp Hıristiyanlığa çekmektir. İşte oryantalizmin doğuşunun altında yatan en büyük sebep budur. 1312 yılında toplanan Viyana Konsili, Bacon'un, Müslümanların dillerini öğrenme düşüncesini onaylamış ve Arapçanın beş Avrupa üniversitesinde öğretilmesini kararlaştırmıştı. Böylece Raymond Lulle, uzun süre düşlediği idealinin sonunda gerçekleştiğini gördü. O, misyonerlik ve Hıristiyanlaştırma yoluyla Müslümanlara boyun eğdirme zamanının geldiğine ve bununla bütün bir insanlığı Katolik inancına döndürme yolundaki büyük bir engelin kalktığına inanıyordu.[48] Bu tarihten itibaren XIX. yüzyı-

48 Zakzuk, *Oryantalizm* s. 31–32; Fatma Hüda Neca, *Nuru'l-İslâm ve Ebâtilü'l-İstişrak*, s. 44.

lın sonlarına kadar yapılan bütün oryantalist çalışmaların ilk hedefi, İslâm'ın eksik ve yanlış olduğunu göstererek Hıristiyanların İslâm'a girmelerini önlemek ve Müslüman olanları da yeniden Hıristiyanlaştırmak olmuştur.[49]

İslâm'ın gelişinden çok kısa bir süre sonra içinde Müslümanların büyük bir hızla İslâm'ı dünyanın çeşitli ve özellikle Hıristiyanlığın yaygın bulunduğu bölgelere götürmeleri, Hıristiyanlık için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bu yüzden Hıristiyan devletler, kendi vatandaşlarını ve vatandaşı olmayan diğer Hıristiyanları, İslâm'a karşı korumak için misyonerlik faaliyetlerine hız verdiler. Bu faaliyetler, ilmî, dinî, siyasî, askerî gibi hemen hemen bütün alanları kapsamakta idi. Oryantalistlerin yaptıkları en büyük faaliyetlerden biri de polemikler ve İslâm'a yönelik reddiyeler yazmaktır. Özellikle sistematik olarak XIII. yüzyılda oryantalistlerin eliyle binlerce reddiye yazılmıştır.

XIX. yüzyıl, oryantalist çalışmalarının zirveye çıktığı bir asır olarak görülmektedir. Zira bu asırda Belçika, Hollanda, İspanya, Amerika, Fransa vs. gibi Hıristiyan ülkelerin misyoner vatandaşları Doğu ile ilgili çalışmalar yaparak onbinlerce reddiye kaleme almışlardır. Bu yönde faaliyet gösteren bilim adamlarının en meşhurlarından S. Zwemer, Lammens, DB. Mc. Donald, Palacious, C. De Faulcult, M. Watt'ın isimleri burada zikredilebilir. Bu isimlerden özellikle Zwemer'in çıkardığı dergi, şarkiyatçılar tarafından çıkarılan en tehlikeli dergi olarak ifade edilebilir.[50]

Oryantalistlerin İslâm'ı ve bu dinin oluşturduğu maddî ve manevî kültür unsurlarını kötülemelerinin altında yatan en büyük sebebin, bu dinin kısa bir zamanda ve özellikle Hıristiyanlığın hakim bulunduğu geniş bir coğrafyaya yayılması olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu tarihî gelişme ve buna bağlı olan dü-

49 Tuba Arıcı Kozan, *Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri*, İstanbul 2010, s. 30.

50 Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Kozan, age. s. 31.

şünce, oryantalistlerin zihninden hiç çıkmamıştır. Günümüzde bile bunlar tarafından yayınlanan birçok eserde bunu görmek mümkün olmaktadır. İslâm tarihindeki bazı mezhep ayrılıkları ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkmış bulunan mücadeleler, hep gündemde tutulmaya çalışılır. Hatta bu arada Batı üniversitelerinde yüksek lisans veya doktora yapmak isteyen Müslüman öğrencilere Babailik, Bahailik, Kadıyanîlik, Bektaşilik vs. gibi fırkaları tez olarak vermek suretiyle bunların yaygın hale getirilmesi ve üzerinde konuşulmasını sağlamaya çalışırlar. Böylece bir anlamda Ehl-i Sünnet ile Şiîlik veya diğer mezhepler arasındaki ihtilafları dün olduğu gibi bugün de körüklemeye çalışırlar.

Bununla beraber Yeni Ahid (İncil) metinlerinde, mesajın iletilmesi hususunda İsa'ya nisbet edilen söz ve deyişler incelendiğinde birbirinden farklı iki tutum ortaya çıkmaktadır. Çarmıh hâdisesi öncesi İsa'nın konuyla ilgili yaklaşımıyla Hıristiyan inancına göre çarmıha gerilip öldükten ve ardından dirildikten sonra talebelerine bir konuşma yapan İsa Mesih'in tutumunda bir gelişim ve farklılaşmanın yaşandığı dikkati çeker. Yeni Ahid metinlerine göre hayatta iken mesajın sadece İsrail oğulları için geçerli olduğunu (Matta, 10, 5–6;15, 24), Buna karşılık İncillerin son kısımlarında yer alan ifadelere göre mesajın amaç ve hedefi bütün kitleleri kapsamaktadır. Bu da sadece mesajın insanlara duyurulması değil, insanların vaftiz edilip dine kazandırılmasıdır. İşte bundan dolayıdır ki, Hıristiyan dünyası, tarih boyunca başka insanları kendi dinlerine kazandırmak için gayret sarf etmiştir. Bunun için de günümüzde misyonerlik dediğimiz bir sistemle çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Bu faaliyetlerin gerçekleşmesi için de her çareye başvurulmaktadır. Hıristiyan yayılmacılığını ifade eden misyonerlik, farklı metot ve yöntemler kullanmaktan çekinmez. Bu sebeple biz, fazla detaya girmeden bu faaliyetlerin neler olduğunu ve nasıl gerçekleştiklerine temas etmek istiyoruz. Böylece az da olsa bu teşkilâtın iç yüzü ile faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olacağız.

"İsa bu onikileri gönderdi ve onlara emrederek dedi : "Milletler yoluna gitmeyin ve Samiriyelilerin şehirlerinden hiç birine girmeyin, fakat daha ziyade İsrail evinin kaybolmuş koyunlarına gidin"[51] Matta'nın bildirdiği bu emre bakıldığı zaman Hz. İsa'nın, İsrail evinin kaybolmuş koyunlarına yani İsrail oğullarına gönderilen bir peygamber olduğu görülmektedir. Buna rağmen aynı İncil'in aşağıda verilecek ifadesinden anlaşılacağı üzere o, havarilerini bütün milletlere göndermektedir. Bu iki metin arasındaki çelişki üzerinde durmak istemiyoruz. Ama şunu belirtelim ki, Hıristiyanlık dünyası, Matta'da işaret edilen ilk emri değil, sonrakine dört elle sarılmış görünmektedir. Zira burada mesele aşağıda da üzerinde durulacağı gibi sadece dinin yayılma isteği değil, başka hedeflerin de gözetildiği anlaşılmaktadır.

"İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları baba ve Oğul ve Rûhu'l-kuds ismiyle vaftiz eyleyin. Size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin"[52] emrinden doğmuş olan misyonerlik, Hıristiyanlık tarihi boyunca devam edegelen bir faaliyettir. Latince "*mission*"dan gelen *misyon*, sözlükte "görev ve yetki", *misyoner* ise "görevli olan kişi" anlamına gelmektedir. Hıristiyan geleneğinde misyon ve misyoner kelimesinin özel bir anlamı ve yerinin olduğu görülür. Bu açıdan değerlendirildiği zaman misyoner kavramı "*Bir kilise teşkilâtı veya herhangi bir Hıristiyan cemaat tarafından Hıristiyanlığı veya İncil'in mesajını yaymak amacıyla özel olarak yetiştirilen ve Hıristiyan olmayan toplumlarda görevlendirilen kişiyi, böylesi kişilerin oluşturduğu hareket ve faaliyeti ifade eder*". Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde baba tarafından Oğul'un, Baba ve Oğul tarafından Rûhu'l-kuds'ün gönderilişine yönelik tanrısal iradeyi belirttiğinden teslis (üçlü ilâh sistemi) öğretisiyle ilgili olarak taşıdığı teolojik anlamın yanı sıra kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirilmeyi ifade eden misyon terimi, XVI. yüzyıldan itibaren Cizvitlerce daha

51 İncil, Matta, 10, 5 – 6.
52 İncil, Matta, 28, 19 – 20.

özel bir alamda kullanılmaya başlandı. XVI. yüzyılda Ignatius Loyola tarafından, Hıristiyan milletlerin kolonilere kilise görevlilerini göndermesini ifade eden misyon ve misyonerlik, sömürge bölgelerinin Hıristiyanlaştırılması bağlamında kullanılmıştır. Katolik kilisesinin, Hıristiyanlığın yerliler arasında yayılmasını sağlamak amacıyla görevlendirdiği kilise temsilcilerine misyoner, bunların gittikleri ülkelere ise misyon ülkeleri denmiştir. [53]

Hıristiyan misyonerleri için misyon ülkeleri önemlidir. Çünkü burada sadece din değil, misyonerin bağlı bulunduğu devletin o ülkedeki insanları hangi şekilde ve nasıl daha iyi sömürülmesi gerektiğine dair çalışması ön plana çıkar. Gerçekten tarihî bazı olaylar, Hıristiyan misyonerlerinin gayelerinin sadece dinî bir gayrete dayanmadığını göstermektedir. Çalışma ve gayretlerinin belki en ön planda geleni, bağlı bulundukları milletlerinin siyasî faaliyetleri ile meşgul olmaktır. Her misyoner ülkesinin siyasî bir ajanıdır. "Misyonerlik, emperyalizme bir vesiledir. Misyonerler ise ister bunu bilsinler veya bilmesinler, ister bunu gaye edinsinler, ister edinmesinler emperyalizmin ihtirasları için öncülerden başka bir şey değildirler. Patris Lumumba, misyonerliğin faaliyeti sonunda putperestlikten Hıristiyanlığa geçmesine rağmen emperyalizm onu, 1916 yılında öldürdü. Çünkü o, Kongo'da bir bağımsızlığın olmasını istiyordu.[54] Öyle anlaşılıyor ki, günümüz misyonerleri emperyalizmle ilişkisinin çağrıştırdığı olumsuz anlamdan dolayı misyonerlik yerine başka kelimeler kullanma eğilimine girmişlerdir. Bu kelimeler arasında en sık rastlananlardan biri "*evangelizm*" ve "evangelizasyon"dur. Zaman zaman şahitlik (witnessing) ve beyan (proclamation) gibi kelimeler de kullanılmaktadır.[55]

53 Nasuh Günay, *Günümüz Türkiye'sinde Misyonerlik Faaliyetleri*, Isparta 2006, s. 1; Şinasi Gündüz, "Misyonerlik" DİA. XXX, 193.

54 Daha geniş bilgi için bk. Mustafa Halidî – Ömer Ferruh, *İslâm Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, trc. Osman Şekerci, İstanbul 1967, s. 4.

55 Gündüz, agm. gösterilen yer.

Gerek misyonerler, gerekse Hıristiyanlığı vesile edip sömürgecilik yapmak isteyen ülkeler, çeşitli şekillerde İslâm ve Müslümanları çirkin gösterme gayretine düşerler. Bu konuda kilise ile sömürgeci devletler aynı görüşü paylaşırılar. Zira kilise otoriteleri ile misyonerlerin sömürgeci devletlerle birlikte ve çoğu zaman onlar için çalışmış oldukları düşünülürse, İslâm hakkında ortaya konan çarpık görüntünün biri siyasî, diğeri dinî olmak üzere iki yönlü bir aldatmaca olduğu kolayca anlaşılır.

İslâm geleneğinde dinin insanlara duyurulması ve tanıtılmasına "tebliğ" ve "dâvet", bu faaliyeti üstlenen kişiye de "tebliğci" denilmektedir. Ancak Hıristiyanlıktaki misyon ve misyonerlikle İslâm'daki tebliğ ve dâvet anlayışı arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. İslâmî tebliğ ve davette sadece doğruların ilan edilip insanlara duyurulması hedeflenirken (Kur'an, el-Mâdide 67, en- Nahl 125), misyonerlikteki amaç insanların vaftiz edilip Hıristiyanlaştırılmasıdır. Nitekim biraz önce işaret ettiğimiz Matta İncili'ndeki " İmdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Rûhu'l-kudüs ismiyle vaftiz eyleyin. Size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin. Ve işte ben, bütün günler, dünyanın sonuna kadar sizinle beraberim"[56] ifadeleri, misyonerliğin sadece Hıristiyan inancının duyurulması değil, onun, şu veya bu şekilde kabul ettirilmesi manasına gelmektedir. Bu ifade, aynı zamanda vaftiz ettirilme uğrunda her türlü hareketin yapılabileceğini de göstermektedir. Nitekim Pavlos'un da vurguladığı gibi ne yapıp edip insanların Hıristiyanlığa kazandırılması gerekir.[57]

Günümüz dünya nüfusunun takriben beşte birini Hıristiyanlar teşkil etmektedirler. Hıristiyanlık, sadece Avrupa kıtasına değil, asırlar boyu süren misyonerlik faaliyetleri sonucunda dünyanın dört bir tarafına yayılmış görünmektedir. Türkiye'de

56 Matta, 28, 19 – 20.
57 Pavlos, Korintoslulara I. Mektup, 9, 20 – 23.

hemen hemen Hıristiyanlığın bütün mezheplerine mensup kişi ve cemaatler, kendi dinî görüşlerini yayma faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Son senelerde bir taraftan medya vâsıtasıyla, öbür taraftan da sokak ve özellikle büyük şehirlerdeki sitelerin alçak duvarları üzerine, bazen de giriş kapılarına bırakılmış broşürlerden ülkemizdeki misyonerlik faaliyetlerinin ne denli hızla geliştiğini görmek mümkün olmaktadır.

İnsan psikolojisi ve toplumların sosyal yapıları hakkında senelerce ciddi bir eğitim ve öğretimden geçen misyoner adayları, görevlendirilecek ülkelerin din, dil, tarih, kültür ve sosyal yapısını çok iyi bilecek bir şekilde yetişirler. Bu eğitim sayesinde onlar, misyon görevi ile gidecekleri toplumun farklı sosyal katmanlarına mensup insanlara karşı nasıl davranmaları gerektiğini öğrenirler.

Tarih boyunca, dinî propaganda yapmak suretiyle Batı'nın emperyalist ve siyasî emellerine hizmet eden misyonerler, çeşitli kimliklerle karşımıza çıkabilirler. Onların çalışma ve faaliyetleri, belli bir saha ile sınırlandırılmamıştır. Her saha onlar için faaliyet gösterilebilecek bir alandır. Sağlık, eğitim, ekonomi, dil, tarih, kültür ve sanat (edebiyat, sinema, tiyatro vs. gibi), akla gelen ilk sahalardır. Bütün bu alanlar, görünüşte Hıristiyanlık propagandası yapmak için rahatlıkla kullanılabilir. Bu kadar geniş alanlarda faaliyet gösteren misyonerler, ideolojilerini yayıp yerleştirmek ve taraftar bulmak için akla gelebilecek her çareye başvururlar. Nitekim Hıristiyan ülkelere gidip bir otelde kaldığınız zaman odanızdaki bir masanın üstünde veya komidinin çekmecesinde bir İncil bulmanız ve isterseniz buna alabileceğinizin belirtilmiş olması, sizi hayretler içinde bırakabilir. Keza zaman zaman karşınıza çıkıp Hıristiyanlığın barış ve sevgi dini olduğunu, Hz. İsa'nın her türlü şiddete karşı olduğunu ve "sana kötülük edene, iyilikle karşılık vermen gerektiğini" söylediğini,

İncil'in, insanları barış içinde yaşamaya davet ettiğini çok tatlı ve cazipkâr sözlerle anlatırlar. Bu arada şunu da belirtelim ki, günümüzde "Oryantalizm" (Şarkiyatçılık) diye isimlendirilen bir kavram ve akımın devam etmesi, sadece ilim aşkı ile izah edilebilecek bir kavram değildir. Avrupa'nın, Doğu dünyası ile siyasî bakımdan ilgilenmesi, "*Şark Meselesi*", ilim ve kültür bakımından ilgilenmesi de "*Şarkiyatçılık*" kavramlarının doğmasına sebep olmuştu.

PEYGAMBERLİK

Bilindiği gibi peygamberler, insanları doğru yola iletmek üzere Allah tarafından gönderilmiş kimselerdir. Vahiy suretiyle Allah'tan aldıklarını olduğu gibi insanlara bildirmekle yükümlü olan bu şahsiyetler, Allah'ın emirlerini insanlara tebliğ ile mükelleftirler. Onları, bu genel hükmün dışında düşünmek büyük bir haksızlık olacağı gibi, insanların doğru ve hak olan yoldan ayrılmasına da sebep olur. Allah tarafından seçilip insanlara gönderilen bu şahsiyetler, getirdikleri nizamların (din) kurucuları olmadıklarını söyledikleri gibi, kendilerinin sadece birer insan olduklarını ve Allah'tan aldıkları emirleri tebliğ ile görevli olduklarını söylemekten de çekinmezler. Bundan dolayıdır ki, son Peygamber Hz. Muhammed, Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle "Ben de sizin gibi bir beşerim. Ancak bana vahyolunur" şeklinde bir beşer olarak tanıtılır.

Peygamberleri bu sıfatların dışında düşünmek, onlara yapılacak en büyük haksızlıklardan biri olacağı gibi, insanların doğru yoldan ayrılmasına da sebep olur. Gerçi insan sevdiği veya değer verdiği bir kimseyi daima mükemmel ve her şeye gücü yeten, harikulade güçlere sahip biri olarak görme eğiliminde-

dir. Bu yüzden İslâm'dan önceki bazı dinlere baktığımız zaman burada peygamberlerin ya bir ilâh veya dinin bizzat kurucuları olarak tasavvur edildiklerini görebiliriz. Allah tarafından gönderilmiş din veya felsefî görüşlerin içine çeşitli sebeplere bağlı olarak eski kültür kalıntıları da girebilir. Bu din veya felsefî görüş sahipleri, dinlerinin yayılmasını o eski kültür kalıntıları ile mümkün olacağını düşünüyorlarsa o zaman onu almaktan çekinmezler. Nitekim insanı kutsallaştırıp heykellerini dikmek ve ona karşı korkuya dayalı itaat oluşturmak, tarihin eski dönemlerinden beri bilinen bir uygulamadır. Nitekim Hıristiyanlığın yayılma döneminde Bizans İmparatoru Konstantin, Pagan kültürünü model olarak alıp onun yerine Hz. İsa'yı koyar. İşte böyle bir sapıklığa meydan vermemek için peygamberler yine Allah'ın emri ile kendilerinin sadece birer insan olduklarını söylerler.

Bilindiği gibi İslâm, tevhid inancı ile birlikte insanlar arasında barış, sevgi ve adâleti yerleştirmek üzere gönderilen bir dindir. Bütün bir insanlık âlemine hitab etmeyi hedef olarak seçen İslâm, ırk, renk, asalet ve cinsiyete bağlı bir üstünlüğe yer vermez. Bu dinde üstünlük, takva ve gerektiği şekilde görevleri yerine getirme prensibine bağlanmıştır. Bu din, insanların hayatlarını belli bir düzene sokmak üzere Allah tarafından gönderilen evrensel bir dindir. İslâm'ı kabul etmiş olan insanlar (Müslümanlar), gerek diğer insanlara karşı olan hak, vazife ve selâhiyetlerinde gerekse Allah'a karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmede, onun emirlerine uygun hareket etmeyi bir vazife telakki ederler. Tarih ilmi bize, ırk, asâlet ve cinsiyet gibi faktörlerin, daha önceki bazı din ve sistemlerde üstün sayılma vasıtaları olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu, belli bazı ailelere bağlı olmamak, istenilen bir ırk ve renkten gelmemek, bazı haklardan nasibini almamak demekti.

Allah tarafından gönderilmiş olan peygamberler telakkisi, memleket, muhit ve devirlere göre değişir. Müslümanlara

göre insan, bütün yaratılmışların en şereflisi (eşref-i mahlûkat), Allah'ın Resûlü olan Hz. Muhammed de insanların en üstünü ve mükemmelidir. İnsan hayatı, madde ve mâna dediğimiz iki bölümden meydana gelir. Bir rehberin ideali de bu iki saha arasında ahenkli bir denge kurmak suretiyle diğer insanlara bu hayatın amelî bir örneğini göstermektir.

İslâm Peygamberi olan Hz. Muhammed, Allah'ın peygamberi olma liyakatinin kendisine münhasır olduğunu iddia etmez. Aksine, Allah'ın kendisinden önceki ümmetlere peygamberler gönderdiğini ve bunu kabul etmenin İslâm imanın şartlarından biri olduğunu söyler. Onlardan Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Musa, Hz. Davud, Hz. Süleyman ve Hz. İsa gibi bazılarının isimlerini zikrederken, bazılarını da zikretmez. Bununla beraber daha pek çok peygamberin gönderildiğine işaret eder. Kur'an-ı Kerim de bu konuda "And olsun ki Biz, senden önce de nice peygamberler gönderdik ki, onlardan kiminin kıssalarını sana anlattık, kiminden ise söz etmedik. Hiçbir Peygamber, Allah'ın izni olmadan bir mucize ortaya koyamaz."[58] Kur'an, bir başka âyetinde de "Bundan önce sana kıssalarını anlattığımız peygamberlere ve kıssalarını sana anlatmadığımız peygamberlere de vahyettik."[59] Keza "...Biz, bir peygamber göndermedikçe kimseye azap edici değiliz"[60] âyeti de her toplum ve kesime birer peygamber gönderildiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Âdem ve Havva çocuklarının elemli tarihileri boyunca geçirdikleri harpler ve ihtilaller sonucu eski peygamberler tarafından ortaya konmuş hakikatler, çeşitli sebeplere bağlı olarak bozulup tahrif edilmişlerdi. İşte bozulan ve tahrif edilen gerçekleri, yeniden insanlara hatırlatmak, onları doğru yola iletmek için Allah zaman zaman peygamber adı verdiğimiz elçilerini gön-

58 Kur'an, Mü'min, 78.
59 Kur'an,en-Nisa, 164.
60 Kur'an, el-İsra, 15.

dermişti. Hz. Muhammed 'in yegâne hedef ve arzusu, bozulan bu hakikatleri tekrar insanlığa bildirmek suretiyle onların daha huzurlu bir hayat yaşamalarını sağlamaktı. Hâtemü'n-nebiyyîn (peygamberlerin sonuncusu) olarak Hz. Peygamber, kendisinden sonra başka bir peygamber gönderilmesine lüzum kalmaksızın ilahî tebliğin hiç değişmeden kıyamete kadar baki kalacağını söylüyordu. Gerek Kur'an-ı Kerim, gerekse Hz. Peygamberlerin sözlerinde bu konuya temas eden pek çok âyet ve hadis bulunmaktadır.

Islâhatçı olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)'in her zaman izzet ve şerefle ayakta duran, kayıpları günlük kazançlarına kıyasla hiç mesabesinde olan ve günümüz dünyasının yaşayan büyük dinlerinden birinin tebliğcisi olduğunu söylemek kâfidir. Zahid ve kendi doktrinini tatbik eden birisi olarak Hz. Peygamberin hayatının kusursuz olduğunu görürüz. Sosyal bir teşkilâtçı olarak *"bellum omnium contra omnes"*[61] bir ülkede hiçten başladığını, on senede Arap Yarımadasının bütünü ile Irak ve Filistin'in güney kısımlarını içine alan 3 milyon km. karelik bir devlet kurduğunu biliyoruz. Bu devleti devir alan halifeler, ondan sadece 15 sene sonra devlet sınırlarını Avrupa, Afrika ve Asya'da olmak üzere üç kıtada yaydılar. Fâtih olarak muharebelerinde iki tarafın kayıplarının yekûnu birkaç yüz kişiyi geçmez. Bununla beraber devletin her tarafında mutlak bir itaat vardı. Filhakika O, bedenlerden ziyade kalplere hükmediyordu. Tebliğinin, O'nun sağlığında eriştiği muvaffakıyete gelince, Mekke'de "Veda Haccı"nda aşağı yukarı 150 bin Müslüman'a Arafat'ta hitab edebilmişti. Bu tarihî anda, evlerinde bulunan Müslümanların sayısı, çok daha fazla idi.[62]

Hıristiyanlığın, Arap Yarımadası'na giriş tarihini tam olarak

61 'Herkesin herkese karşı harp halinde olduğu.
62 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. M. Said Mutlu, İstanbul 1966, I, 15.

tesbit etmek mümkün olmamakla beraber, kilise ricali bu tarihi, Hıristiyanlığın başlangıcına kadar çıkarır ki, bu görüş, araştırmaya muhtaç bir konudur. Bununla beraber Hıristiyanların çok erken devirlerde Arap Yarımadası'na gelip yerleştikleri kabul edilebilir.[63] Buna rağmen Araplar arasında Hıristiyanlık, geniş halk kitleleri tarafından kabul edilen bir din haline gelemedi. Bu dönemde birkaç mezhebe ayrılmış bulunan Hıristiyanlığın özellikle dördüncü asırdan itibaren Doğu Roma'nın çaba ve gayretleri sonucunda kuzeyde Gassan, Kudaa ve Tağlib gibi kabileler ile güneyde Yemen ve özellikle Necran'da yayıldığı görülür. Bununla beraber Hıristiyanlık Araplar arasında fazla taraftar bulamamıştı. Roma'nın Hıristiyanlığın yayılma vazifesini üzerine alınca durum biraz değişti. Bizans ve Araplar arasındaki ilişkiler, sayesinde Araplar Hıristiyanlıktan etkilendiler. Güneyde Habeşistanlıların, kuzeyde ise Sina Yarımadası ve Suriye halkının tesiriyle kilise ve manastırlarla mamur yerler gittikçe arttı. Bu dönemde Hıristiyanlık birkaç mezhebe ayrılıştı. Ceziretü'l-arab'a bunlardan iki tanesi gelmişti. Nastûrîye Hire'de, Yakubiye de Gassanîler ve Suriye'nin diğer kabileleri arasında yayılmıştı. Arap Yarımadası'nda Hıristiyanların meskûn olduğu bölgelerin en önemlisi ise Necran'dı.[64] Hz. Muhammed'in risâletle görevlendirildiği VII. asrın başında Arap Yarımadası'ndaki Hıristiyanların durumu yukarıda işaret edilen şekilde idi. O, İslâm Peygamberi sıfatıyla tebliğe başladığı zaman Mekke'de bazı Hıristiyanlarla karşılaşmıştı. Hatta vahyin ilk günlerinde Hz. Hatice ve Hz. Muhammed'i teselli eden ve İncil'in Arapça el yazmalarına sahip olduğu sanılan Varaka b. Nevfel Hıristiyan idi.

63 Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Mehmet Aydın, " Hz. Muhammed (a.s.) Devrinde Müslüman–Hıristiyan Münasebetlerine Bir Bakış" *Asrımızda Hıristiyan–Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005.

64 Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, Kahire 1964, I, 73

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ İLİŞKİLER

Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar ile Hıristiyanlar arasındaki münasebetler, İslâm öncesine dayanır. Bu münasebetler hem ticarî, hem de zaman zaman siyasî anlamda kendilerini göstermişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in kabilesine ismini veren Hâşim, Rumlar ve Gassanîler ile Mekkeliler adına bir ticaret antlaşması yapmıştı. Bundan başka, İslâm tarihi kaynakları, Hz. Peygamber'in daha 12 yaşında iken amcası Ebû Talib ile birlikte Şam taraflarına ticaret için giden bir kervanla Busra'ya kadar geldiği ve burada Bahira adında bir rahip ile görüştüğü nakledilir. İslâmiyet'in beşiği olan Mekke şehrinin halkı putperest idi. Bu şehirde çok az da olsa Hıristiyanlar da vardı. Fakat bunların sayısı tam olarak tesbit edilememektedir. Tahsilini papazların yanında, muhtemelen Suriye'de yapmış bulunan ve İncil'in Arapça el yazmalarına sahip olduğu sanılan Varaka b. Nevfel'in dışındaki bütün Hıristiyanlar köle idi.[65]

İbn İshak'ın bir rivayetini nakleden İbn Hişâm, Hicretten

65 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Kahire, tarihsiz, I, 161; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 411.

önce Mekke'de 20 kişiye yakın Habeşli bir Hıristiyan heyetinin Ka'be'de Hz. Peygamberle karşılıklı konuştuğunu anlatır. Bu konuşma esnasında bir münakaşanın meydana geldiğini ve bunların Kur'an-ı Kerim'i dinledikten sonra kendi kitaplarında geleceği belirtilen peygamberin Hz. Muhammed olduğunu kabul ederek Müslüman olduklarını söyler. Hatta o, Ebû Cehil'in bunlarla münakaşa ettiğini de nakleder. Burada şuna da işaret edelim ki, adı geçen bu heyetin Necran'lı olabileceği de söylenmektedir. [66]

Daha Mekke döneminde Hz. Peygamberin Hıristiyanlarla olan münasebetleri dostâne hudutlar içinde başlamıştı. Nitekim Hz. Hatice, ilk vahiyden hemen sonra endişeye kapılan kocasını amcasının oğlu Varaka b. Nevfel b. Esed'e götürür. Bu şahıs, Cahiliye döneminde Hıristiyanlığı kabul etmiş bir kimse olarak İbranice yazı biliyor ve İncil'den de Allah'ın dilediği kadar bir şeyler yazıyordu. Varaka, gözleri kör olmuş yaşlı bir kimse idi. Hz. Hatice Varaka'ya "Ey amcam oğlu, dinle bak, kardeşinin oğlu ne söylüyor? deyince Varaka "Ey kardeşimin oğlu ne var?" diye sorunca Resûlullah gördüklerini kendisine anlattı. Bunun üzerine varaka dedi ki "Bu gördüğün, Allah Taala'nın Musa'ya indirdiği Nâmus-ı Ekber (Cebrail) dir. Ah keşke senin dâvet günlerinde genç olsaydım. Kavmin seni çıkaracağı zaman keşke hayatta olsam! Bunun üzerine Resûlullah " "Onlar beni çıkaracaklar mı?" diye sordu. O da "Evet, senin gibi bir şey getirmiş bir kimse yoktur ki, düşmanlığa uğramasın. Şayet senin davet günlerine yetişirsem sana son derece yardım ederim" cevabını verdi. Ondan sonra çok geçmedi Varaka vefat etti. O sırada vahiy kesildi (Fetret-i vahiy). [67] İbn Hişâm bu durumu biraz farklı bir şekilde verir. Ona göre Hz. Peygamber'e vahiy gelince o büyük bir korku ve telaş içinde eve gelip durumu hanımına anlatır. Hanı-

66 İbn Hişâm, I, 259 – 260.

67 Buharî, Bed'ü'l-Vahy, 3; et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târihü'l-Umem ve'l-Mulûk*, Kahire 1939, II, 47.

mı Hz. Hatice, amcasının oğlu olan Varaka'ya gidip durumu anlatır. Bunun üzerine Varaka Hatice'ye " mübarek olsun mübarek olsun. Varaka'nın canı (hayatı) elinde olan Allah'a yemin ederim ki, ey Hatice eğer bu anlattıkların doğru ise Muhammed'e gelen daha önce Musa Peygamber'e gelen Nâmus-ı Ekber (Cebrail)dir. Muhammed de bu ümmetin peygamberi olacaktır. Ona söyle bu işte direnşin" dedi. Hatice eve dönüp Varaka b. Nevfel'in söylediklerini Hz. Peygamber'e anlattı. Hz. Peygamber daha önce yaptığı gibi Ramazan ayını Hira'daki mağarada geçirdi. Sonra Mekke'ye döndü. Âdeti üzre önce Ka'be'yi tavafa gitti. Orada Varaka ile karşılaştı. Varaka "Ey amcaoğlu, gördüğünü ve işittiğini bana anlat." Hz. Peygamber de ona gördüklerini anlattı. Bunun üzerine Varaka " Nefsim elinde olana yemin ederim ki, sen bu ümmetin peygamberisin. Sana gelen Musa'ya gelen Nâmus-ı Ekber'dir. Kavmin sana yalanlayacak, eza ve cefa edecek. Keşke genç olsaydım da kavmin seni Mekke'den çıkaracağı güne yetişip sana yardım etseydim." dedi. [68]

İslâm'ın beşiği olan Mekke'de daha başlangıçtan itibaren Hz. Peygamber'in Hıristiyanlarla olan münasebetlerinin dostane hudutlar içinde başladığını görmek mümkündür. O, farklı din ve sistemler arasında bir tercih yapmak isteği zaman bu tercihini kitap ehli denilen Hıristiyan ve Yahudiler lehinde kullanıyordu. Nitekim risâletten kısa bir müddet sonra Hıristiyan olan Bizans'ın Mecûsî olan İran'a mağlubiyeti, Mekke'deki bütün Müslümanları üzmüştü. Zira Ehl-i kitab olan Bizans mağlup olmamalıydı. Allah, Müslümanların bu üzüntüsünü gidermek için kısa bir sürede Rum'ların galip geleceği müjdesini vermişti.[69]

Hz. Peygamber dönemindeki münasebetlerden biri de Mekke'deki müşriklerin zulüm, eziyet ve işkencelerine dayanamayan Müslümanların Habeşistan hicretidir. Hz. Peygamber,

68 İbn Hişâm, I, s. 173 – 174.
69 Kur'an, er-Rûm, 1 – 5.

özellikle zayıf ve arkası olmayan Müslümanların katlandıkları eziyeti görünce onların Habeşistan'a gidebileceklerini, zira orada âdil ve toprağında kimseye zulüm edilmeyen bir hükümdar olduğunu söyler. Bunun üzerine daha bi'setin (Peygamberliğin gelişi) beşinci senesinde 11'i erkek, 4'ü kadın olmak üzere 15 kişilik ilk kafile Habeşistan'a sığınmak üzere göç etmişti. Daha sonra hicret edenler çoğaldı. Son kafile ile gidenler çocuklar hariç tutulacak olursa 83 erkek ile 17 kadından müteşekkildi.

Hz. Peygamber, Müslümanların Mekke dışındaki Arap kabilelerinden birinin yurduna göç etmelerini düşünmedi. Zira bu kabileler, Kureyş kabilesine iyi görünmek veya dinleri olan putperestliğe bağlılıkları sebebiyle Resûlullah'ın Hac mevsiminde kendilerine yaptığı daveti reddediyorlardı. Aynı şekilde kitap ehli olan Yahudi ve Hıristiyanların ikamet ettikleri Arabistan içindeki bölgelere de hicreti düşünmedi. Çünkü buradaki Yahudi ve Hıristiyanlardan her biri, manevî ve edebî nüfuzu ele geçirmek için adeta birbirleri ile yarışıyorlardı. Bu yüzden de birbirlerini çekemiyorlardı. Bu durumda olan iki topluluk üçüncü bir gücü kabul etmezdi. Semavî bir dine inanmayan İranlıların müstemlekesi olan Yemen'e gelince Resûlullah oraya sığınmayı da güvenli bulmadı. Mekke'den oldukça uzak olan Hire için de durum aynıydı. Suriye bölgesi de Mekke'den epey uzaktı. Üstelik bu dönemde Hire ile Suriye'de büyük sıkıntı ve çalkantılar vardı. Bütün bunlardan başka Suriye, Yemen ve Hire bölgelerinin tamamı, Kureyş ticareti için önemli birer pazardı. Kureyş'in, bunlardan her birinin halkıyla sağlam ilişkileri, karşılıklı menfaatleri ve belirli zamanlarda birbirlerini ziyaretleri vardı. Kureyş, Müslümanların bu bölgelerden herhangi birine sığındıklarını duyduğu zaman, bölge halkından onların çıkarılmasını ve kendilerine teslim edilmelerini isteyecekti. Nitekim Kureyş, Habeşistan hükümdarına da Müslümanları ülkesinden çıkarması için elçiler göndermişti.

Kureyş, Habeşistan'a hicret eden Müslümanların iyi karşılandıklarını, hayatlarından emin olarak güven içinde mutlu bir şekilde yaşadıklarını ve orada istikrarlı bir yurt bulduklarını görünce, durumu kendi arasında görüşerek Müslümanları ülkesinden çıkarması için Necaşi'ye elçi göndermeye karar verir. Amr b. As ile Abdullah b. Ebi Rebia, çeşitli hediyelerle elçi olarak Necaşi'ye gittiler. Necaşi tarafından kabul edildiklerinde "Ey hükümdar! Bizden birkaç aklı ermez genç senin ülkene sığındılar. Bunların kavimlerinin dinini terk ettikleri gibi senin dinine de girmeyerek, senin de bizim de bilmediğimiz yepyeni bir dinle ortaya çıktılar. Bunların babaları, amcaları ve kavminin ileri gelenleri, onları geri götürmemiz için bizi size gönderdiler" dediler. Bu esnada hükümdarın yanında bulunan papazlar da göçmenlerin teslim edilmesini istiyorlardı. Fakat Necaşi ileri görüşlü bir kimse idi. Bu yüzden Muhacirleri de dinlemek istedi. Huzura gelen Muhacirlerin sözcüsü olan Cafer b. Ebi Talib, Arapların İslâm öncesi durumları ile daha sonraki durumlarını anlattı. Hz. Peygamberin kendilerini putları terk ederek Allah'a ibadete ve en güzel ahlâkla ahlâklanmaya davet ettiğini söyledi. Bunun üzerine Necaşi "Allah tarafından Peygamberinize bildirilen şeylerden senin yanında var mı?" diye sorunca Cafer "Evet" dedi. Bu cevap üzerine Necaşi, Cafer'in okumasını istedi. Cafer de Meryem Suresi'nin başından okumaya başladı. Cafer'i dinleyen Necaşi, gözyaşlarından sakalları ıslanacak kadar ağlamaya başladı. Salonda Cafer'i dinleyen diğer din adamları da ağlamaya başladılar. Okumadan sonra Necaşi, Kureyş'in iki temsilcisine dönerek "İşittiğim bu söz ile İsa'nın getirdiği şey, aynı kaynaktan geliyor. Haydi gidiniz! Vallahi onları size teslim etmeyeceğim" dedi.[70]

İstediklerini elde edememenin üzüntüsü içinde Necaşi'nin huzurundan çıkan Kureyş heyetindeki Amr b. As, arkadaşına "Vallahi yarın onlar hakkında Necaşi'ye öyle şeyler söyleye-

70 Daha geniş bilgi için bk. İbn Hişâm, *es-Sire* I, 222 – 231; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 191 – 198; Hasan İbrahim Hasan, *Tarih*, I, 89.

ceğim ki, bunların köklerini kazıyıp cemaatlerini dağıtacağım. Necaşi'ye, onların Meryem oğlu İsa'yı kul kabul ettiklerini ihbar edeceğim" diyerek yeni bir politik taktik denemesine girecektir. Gerçekten de ertesi gün Necaşi'nin huzuruna kabul edilen elçilerden Amr, "Ey hükümdar, Müslümanları Meryem oğlu İsa hakkında ağır bir söz söylüyorlar. Onları çağırt ve İsa hakkındaki kanaatlerini sor" dedi. Bu durumun tetkiki için Müslümanlar Necaşi'nin yanına getirildiler. Necaşi onlara: "İsa b. Meryem hakkında ne diyorsunuz söyleyin bakalım" dedi. Bunun üzerine Cafer b. Ebi Talib: "Biz, onun hakkında Peygamber Efendimiz (s.a.)'in getirdiği şeyleri söyleriz. İsa, Allah Taala'nın kulu, peygamberi ve O'nun kendisini Allah'a adamış bakire Meryem'e ilka ettiği kelimesidir." diyerek cevap verdi. Bunları duyan Necaşi, yere eğilip bir çöp almış : "Vallahi İsa b. Meryem senin dediğinden şu çöp kadar farklı bir şey değildir." Dedikten sonra "Siz artık gidin, ülkemde emniyet içinde olacaksınız. Size dokunup küfredeni cezalandırırız" diye ilave etti. Müslümanlar da onun huzurundan emniyet ve güven içinde ayrıldılar.[71] Bundan anlaşıldığına göre Necaşi, Mekkelilerin hile ve desisesini anladığı için onların kendisine gönderdiği hediyeleri iade ettirerek Müslüman mültecilere olan himayesini yeniledi. Ona göre Hz. İsa bir hurmanın çekirdeğinin zarı kadar dahi olsun, Hz. Muhammed'in tebliğini aşmamıştır." Bu sözlerinden dolayı Hz. Muhammed, onun Müslüman olduğu sonucuna varmış ve vefatında Medine'de gıyabî cenaze namazını kılmıştı.[72] Müslümanların Habeşistan'a yaptıkları bu hicret, çok sayıda Habeşlinin İslâmiyet'i kabul etmesine vesile olmuştu. Mühtedilerin kesin sayısı bilinmemekle beraber Hz. Peygamberi ziyaret etmek üzere bindikleri birçok geminin batmış olması, mühtedilerin sayısının epey kabarık olduğunu göstermektedir. Sağ salim he-

71 İbn Hişâm, *es-Sire*, I, 230 – 231.
72 Buharî, Menakıbü'l-Ensâr, 38; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 194 – 195.

define ulaşanlar arasında Necaşi'nin bir oğlu da vardı. Hz. Ali ile manevî kardeş olan bu prens, tahtın vârisi olmak hakkından dahi vazgeçerek Habeşistan'a dönmeyi reddetti.[73]

Müslüman–Hıristiyan münasebetleri açısından Mekke devri, fazla hareketlilik göstermezken, Medine döneminde Hıristiyan münasebetlerinde bir artışın olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra burada bir devlet teşkilâtı kurmaya çalıştı. Başlangıçtaki bu şehir devletinin vatandaşları arasında Araplar ve Yahudiler vardı. Buradaki Hıristiyanlara gelince sayıları nazara alınmayacak kadar azdı. Ebû Âmir (Evs kabilesinden) isminde birinden bahsedilir. Bu adam Hıristiyanlığı kabul ederek keşiş olmuştu.[74] İslâm'a karşı olan bu adam, Medine'yi terk ederek Mekke'ye gitti. Uhud Savaşı esnasında 50 kadar taraftarı ile Mekkelilerin safında yer aldı. Hz. Peygamber ona "Fâsık" demişti. O, özellikle Bedir Savaşı'ndan sonra ve Kureyş'in Bedir'in intikamını almak üzere savaş hazırlıklarına başladığı sırada böbürlenerek şöyle diyordu: "Muharebe gününde kavmim beni görünce hep bana tabi olur" Dönemine göre büyük bir ordu ile Medine üzerine gelen ve Uhud mevkiinde iki tarafın orduları karşı karşıya geldikleri zaman o, Evs kabilesinin karşına gelerek "Ey Evsliler! Ben Ebû Âmir'im" diye bağırdı. Bunun üzerine Evs Kabilesi "Fâsık adam" diye cevap verdikten sonra üzerine taş ve ok yağdırdılar. Böyle bir muamele ile karşılaşınca "kavmim beni görmeyeli fikrini değiştirmiş" diyerek kaçmak zorunda kalmıştı.[75]

Bilindiği gibi Hz. Peygamber ile Mekkeli müşrikler arasında yapılan Hüdeybiye Antlaşması'ndan sonra Hz. Peygamber,

---

73 Geniş bilgi ve kaynaklar hakkında bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 197 – 197.

74 Oğlu Hanzala iyi bir Müslüman'dı. Uhud Muharebesi'nde şehid olunca Melekler tarafından yıkanmış anlamına gelen "Gasilü'l-melâike" unvanını aldı. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 119.

75 İbn Hişâm, *es-Sire*, III, 8.

İslâm'a davet için çevredeki hükümdarlara mektuplar gönderdi. Bu mektuplardan biri de Dihyetü'l-Kelbî vâsıtasıyla Doğu Roma imparatoru olan Heraklius'a gönderilmişti. Bu sırada İranlılara karşı zafer kazanmış bulunan Heraklius, Suriye bölgesinin durumunu görmek ve bir düzene sokmak için Kudüs'e gelmişti. Mektubu getiren Dihye Kudüs'e gelerek orada mektubu teslim etmişti. Hz. Peygamber'in, besmele ile başlayan mektubu şöyledir:

"Allah'ın kulu ve Resûlü Muhammed'den Rum milletinin büyüğü Hirakl'e. Doğru yola (hidâyete) tabi olana selam olsun. Bundan sonra: Ben seni İslâm'a davet ediyorum. İslâm'a gelirsen Allah sana iki kat mükâfat ihsan eder. Şayet teklifimi kabul etmezsen bilesin ki, Hıristiyanların günahı senin üzerinedir. Ey kitab ehli! Sizinle aramızda müşterek olan bir kelimeye (söze) geliniz. Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim. Ona bir şekilde ortak tanımayalım. Allah'tan başka birimiz diğerimizi Rab olarak kabul etmesin. Ey Müslümanlar, eğer ehl-i kitab bu sözden yüz çevirirse, biz Müslüman'ız deyin."

Heraklius, Hz. Peygamber'in mektubunu aldıktan sonra Resûl-i Ekrem hakkında bilgi edinme ihtiyacını duymuş olacak ki, bu bölgede bunlardan (Araplar) kimse var mı diye araştırma yaptırır. Tam bu sırada Kureyş'in ileri gelenlerinden bir kısmı ile ticaret için Ebû Süfyan'ın Şam'da olduğu haberi verilir. Etrafında Rum ileri gelenleri olduğu halde onları huzuruna getirten Heraklius, Ebû Süfyan'a hitaben: Muhammed, içinizde soyca nasıl bir adamdır?

- O, asâlet sahibidir.
- Ondan önce içinizde peygamberlik davası yapan oldu mu?
- Hayır olmadı.
- Baba ve dedelerinden hükümdar olan var mı?
- Hayır.
- Ona tabi olanlar kavmin eşrafı mı yoksa zayıf olanları mıdır?

-Zayıf olanlarıdır

- Ona iman edenler eksiliyor mu artıyor mu?

- Artıyor.

- Onun dinine girenlerden beğenmeyerek dönenler oluyor mu?

- Hayır olmuyor.

- Peygamberlik davasına kalkışmadan önce onu yalancılıkla suçladığınız oldu mu?

- Hayır.

- Ahdini bozduğu olur mu?

- Hayır, lakin şimdi ne yapacağını bilmiyoruz.

- Onunla savaştınız mı?

- Evet.

- Hanginiz galip geliyordu?

- Harp aramızda nöbetledir, bazen onlar, bazen da biz galip geliyorduk.

- Size ne ile emrediyor?

- Yalnız Allah'a ibadet ediniz. O'na şirk koşmayınız (ortak tanımayınız). Babalarınızın dininden vazgeçin diyor. Namazı, doğruluğu, iffeti ve akrabalığı devam ettirmeyi emrediyor.

Heraklius, bu şekilde Hz. Peygamber hakkında bilgi aldıktan sonra, bu sözlerin peygamberliğe delâlet eden nişan ve alâmetler olduğunu belirterek: "Ben böyle bir zatın çıkacağını bekliyordum. Lakin sizden çıkacağını tahmin etmiyordum" dedi. "Eğer onun hakkında bu söylediklerin doğru ise o, şu ayaklarımın bastığı yere yakında hâkim olacaktır. Eğer onun yanına varabileceğimi bilsem, kendisine kavuşmak için her zahmete katlanırım. Yanında olsaydım ayaklarını yıkardım." Ebû Süfyan, arkadaşları ile birlikte Heraklius'un huzurundan çıktıktan sonra onlara "Ebû Kebşe'nin oğlu (Hz. Muhammed) işi iler-

letti. Rum hükümdarı dahi ondan korkmaya başladı" dedi. Heraklius, bir elçiye gösterilmesi gerekenden daha fazla bir saygı gösterdiği Dihye'ye Hz. Peygambere verilmek üzere bazı hediyeler vermişti. [76]

Hz. Peygamber'in hayatında Müslüman–Hıristiyan münasebetleri açısından en çok dikkat çeken konu, Necranlı Hıristiyanlarla girişilen temaslardır. Arap Yarımadası'nda Hıristiyanların en çok bulundukları bölge, Yemen'in Necran bölgesidir. Burası Mezhiç topluluğundan olan Belharis kabilesinin yaşadığı bölge idi. Bununla beraber bütün Necran vadisinin hatta Belharis'in bütün kollarının Hıristiyanlığı kabul ettikleri düşünülemez. Zira Hz. Peygamberin muhtelif Belharis reislerine göndermiş olduğu yazılarda, onlardan, putperestlerle, yani henüz putperestliği terk etmemiş olan atalarıyla bağlarını koparmalarını istediğini görmekteyiz. [77] Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber, Arabistan'ın güneyinde İslâm'ı yaymak üzere hareket geçtiği zaman Necran bölgesinde yaşayan Mezhiç kabilesinin bir kolu olan Belharis kabilesi dışında çok sayıda Hıristiyan'a sahip başka bir kabile bulunmamakta idi. Habeş istilasından önce başlayan Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Güney Arabistan'ın muhtelif yerlerinde kiliseler inşa edilmiştir. Buradaki kiliselerin en meşhuru, Belharis kabilesinin bir kolu olan Beni Abdü'l-meddân kabilesinin yaptığı ve Necran ka'besi diye bilinen kilisedir.[78]

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, Necran Hıristiyanları ile ilgilenmiş, İslâm'ı tebliğ etmek üzere oraya Muğire b. Şube'yi göndermişti. Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanlarına gönderdiği bir mektubu bize kadar gelmiştir. Mektubun metni şöyledir:

76 Buharî, Bed'u'l-Vahy.
77 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 412.
78 Mehmet Aydın, "Hz. Muhammed (A.S.) Devrinde Müslüman – Hıristiyan Münasebetlerine Bir Bakış" *Asrımızda Hıristiyan – Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 98.

"Allah'ın elçisi Muhammed'den Necran keşişlerine: İbrahim, İshak ve Yakub'un Allah'ının adıyla. Ben sizi yaratıklara tapma yerine Allah'a kulluk etmeye çağırıyorum. Ve ben sizi yaratıkları ile olan ittifaklarınız yerine Allah ile ittifak etmeye çağırıyorum. Şayet bunu kabul etmezseniz, insan başına cizye vereceksiniz. Şayet bunu da reddederseniz size savaş açacağım. Selamlarımla." [79]

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber'in bu mektubu, Necran'lıların Medine'ye gelmesine sebep olmuştu. Hz. Peygamber'in onları İslâm'a davet eden bu mektubundan sonra Necran Hıristiyanları 60 kişilik bir heyet gönderdiler. Heyetin başında kendi Midras'larının (mektep ve mahkeme) papazı ve reisi olan Ebû Hârise b. Alkame, onun naibi (vekili) Abdü'l-Mesih ve kervana reislik eden el-Eyhem vardı. Kaynağımız bunlar hakkında epey bilgi vermektedir. Öğleden sonra geç vakitte Medine'ye ulaşan Necran heyeti, Mescid'de Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmıştı. İbâdet vakitleri geldiği zaman mescidde ibadet etmek istemişlerdi. Ashabın itirazına rağmen Hz. Peygamber bunlara müsaade ederek mescidi bunlara terk etmişti. Onlar da doğuya dönerek ibâdetlerini yapmışlardı. İbn Hişâm'ın bildirdiğine göre bunlar arasında mezhep farklılıkları da vardı. [80]

Ertesi gün, Hz. Muhammed, Necran heyeti adına konuşan dinî liderleri Ebû Hârise ile başkanları Abdu'l-Mesih'i İslâm'ı kabule davet etti. Onlar: "Biz senden önce Müslüman olduk" diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Yalan söylüyorsunuz, sizi İslâm'ı kabulden üç şey alıkoymaktadır. Bunlar: Allah'ın oğlunun bulunduğuna inanmanız, Haç'a tapmanız ve domuz eti yemenizdir" dedi. Bu defa onlar: "Ey Muhammed! İsa'nın babası kimdir?" diye sordular. Hz. Peygamber'in bu soruya hemen cevap vermeyip sustuğu, Hz. İsa'nın şahsiye-

79 Muhammed Hamidullah, *el-Vesaiku's-Siyâsiye*, Kahire 1958, nr. 93; Ebu'l-Fida İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, V, 53; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 412.

80 Geniş bilgi için bk. İbn Hişâm, *es – Sire*, II, 107 – 108.

ti ve Hıristiyanlıkla ilgili birçok meseleyi içine alan Âl-i İmrân Sûresi'nin baştan itibaren seksenden fazla âyetinin nâzil olduğu bildirilmektedir.[81] Hıristiyanlık hakkındaki bütün verileri içinde bulduğumuz bu âyetleri değerlendirdiğimiz zaman aşağıdaki sonuçlar ile karşı karşıya geliriz:

1. Sûre, Allah'ın ezelî ve ebedî hayatta diri ve baki olduğuna, zât ve kemâl sıfatlarıyla her şeye hâkim bulunduğuna işaret ederek başlıyor. Şüphesiz bununla İsa'nın Allah olduğunu fakat buna rağmen Haç üzerinde öldüğüne inananların düştükleri tezada ima vardır.

2. Sonraki âyet, Hz. Muhammed'e indirilen kitabın (Kur'an) Tevrat ve İncil'i tasdik ettiğini, Allah'ın tek ve kadir-i mutlak olduğunu bildirmektedir.[82]

3. Daha ileride şöyle buyrulmaktadır: "Onlara de ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve suçlarınızı örtsün... Eğer yüz çevirirlerse şüphesiz ki Allah, o kâfirleri sevmez. Gerçek Allah, Âdem'i, Nuh'u, İbrahim hanedanını ve İmrân hanedanını âlemlerin üzerine mümtaz kıldı.[83]

4. Bundan sonra Kur'an-ı Kerim, İmrân ailesinden Allah'a adanmış olan Meryem'den, O'nun doğumundan, sonra da Hz. İsa'nın mucizevî doğumundan bahseder. "Beşiğinde de, yetişkinlik halinde de insanlara söz söyleyecektir... Allah ona, kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek, onu İsrail oğullarına peygamber olarak gönderecektir. " Hamidullah'ın ifadesiyle bu son cümlede, şöyle bir ima bulunabilir: Hz. İsa, İsrail oğullarına gönderilmiş bir peygamberdir. Nitekim o, dinini yaymak için havarilerine: " İsrail evinin kayb olmuş koyunları ile meşgul olmayı" (İncil, Matta, 10: 6) emrediyor.

Burada Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'yı, Hz. Âdem ile mukaye-

81 İbn Hişâm, es-Sire , II, 108.
82 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 413.
83 Kur'an, Âl-i İmrân, 31 – 33.

se etmekte, onun annesi de olmadığından Hz. Âdem'in yaratılışının Hz. İsa'nınkinden daha harikulade olduğunu ifade ederek, Hz. İsa'nın sbabasız oluşundan onun ilalığına hükmedenlere kendi mantıkları ile Hz. Âdem'in anasız ve babasız yaratılışından bahisle onun ilahlığa daha layık olması gerektiğini, halbuki ne Âdem, ne de başkası bu harika meydana gelişten dolayı Âdem'e ilah demediklerini imâ eder.[84]

5. Hz. İsa'dan sadır olan birtakım harikulade (mucize) hâdiseler, onun ilahlığına değil, sadece Allah'ın peygamberi olduğuna delâlet ederler. Zira Hz. İsa'nın gösterdiği mucizeler sadece Allah'ın izni ile meydana geliyorlardı. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: " Ve o der ki: "Ben size, Rabbinizden mucize ile geldim. Ben size çamurdan kuş gibi bir şey yapar ve ona üflerim. Allah'ın izni ile o kuş olur. Allah'ın izni ile anadan doğma körü, abraşı (alaca illeti) iyi ederim ve ölüyü diriltirim. Evlerinizde yediğiniz ve biriktirdiğiniz şeyleri haber veririm. Eğer Allah'a iman edenlerdenseniz bunda sizin için âyet ve ibret vardır."[85]

Necrân heyetine karşı Kur'an-ı Kerim'in bu kesin ve kat'i emirlerini alan Hz. Peygamber, davâsında haklı olduğunu göstermek için emr-i ilâhî gereğince Necrânlıları "*Mübâhele*"ye (lânetleşmeye) davet etmişti. Çünkü yapılan tartışmaların sonu gelmiyordu. Böylece davâsında haksız olanın üzerine Allah'ın lâneti istenecekti. Aslında böyle bir lânetleşme olayına Allah Resûlü'nü davet eden bizzat Cenâb-ı Hak'tı. Allah bu konuda şöyle buyuruyordu: "*Artık sana ilim geldikten sonra kim seninle çekişirse de ki: "Gelin oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra Allah'a dua ve niyaz edelim de O'nun lânetini yalancıların üstüne okuyalım. Eğer yine yüz çevirirlerse muhakkak Allah, o fesatçıları hakkıyla bilendir.*" [86]

84 Kur'an, Âl-i İmrân, 59; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 414.
85 Kur'an, Âl-i İmrân, 49.
86 İbn Hişâm, es- Sire, II, 113; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I, 414; Aydın, agm. 101–102.

Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu bu kat'i ve kesin ihtar (yalancılar için birlikte Allah'ın lânetini istemek), karşısında Necrân heyeti, kendi aralarında görüşmek için izin isteyip bir tarafa çekildi. İdareciler, teklif edilen bu müthiş metoda başvurmamayı kararlaştırdılar. Yöneticilerden Abdu'l-Mesih "Ey Hıristiyan cemaati! Hepiniz çok iyi biliyorsunuz ki, Muhammed gönderilmiş bir peygamberdi. Ve yine biliyorsunuz ki, peygamberlerle lânetleşen kavmin zürriyeti kesilir. Onunla lânetleşmeyi kabul etmeyiniz, kendisiyle bir anlaşma yaparak dininizde kalınız" dedi. Bunun üzerine lânetleşmeye karşılık onlar, siyasî bağlılık şeklinde bir anlaşma yapmayı kararlaştırdılar. Hz. Peygamber de buna razı oldu. Bundan sonra onlar, aralarındaki ihtilafları çözmek için kendilerine Müslüman bir kadı tayin edilmesini istediler. Hz. Peygamber de bu konu için Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı görevlendirdiği gibi ona devamlı olarak adâletle hükmetmesini söyledi. [87]

Hz. Peygamber, İslâm'ın genel dinî müsamahasının gereği olarak Necrânlıların teklifini kabul etmişti. Onların vereceği "*Cizye*" karşılığında da maddî ve manevî güvenliklerinin kendi devleti tarafından sağlanacağını taahhüd etmişti.[88] Necrân Hıristiyanlarıyla yapılan anlaşmaya göre kendilerine can, mal, mülkiyet hakkı ile din, vicdan ve mabet hürriyetleri verilmişti. Nitekim "Onların mallarına, canlarına, dinî hayat ve tatbikatlarına, hazır bulunan ve bulunmayanlarına, ailelerine, mabedlerine, az veya çok olsun onların mülkiyetlerinde bulunan her şeyi içine almak üzere, Allah'ın himayesi ve Resulullah Muhammed'in zimmeti Necranlılar ve onların ve onlara bağlı olanlarının üzerine haktır. Hiçbir kimse dinî görevinden, rahip manastırından, papaz dairesinden uzaklaştırılmayacaktır. Onlara hiçbir hakaret yapılmayacaktır. Onlar ne zulüm yapacaklar, ne de zulme uğrayacaklardır. Onlardan hiç kimse bir diğerinin suçundan sorumlu olmayacaktır."[89]

87 Hz. Peygamber ile Necrân heyeti arasında varılan antlaşma metni için bk. Hamidullah, *el-Vesaik*, nr. 94; aynı müellif, *İslâm Peygamberi*, I, 414 – 415.

88 Hamidullah, el-Vesaik, 94; aynı müellif, *İslâm Peygamberi*, I, 415.

89 Vincent Monteil, *Islam, Les Religions*, Paris 1972, s. 266'dan naklen bk. Aydın, agm. s. 102.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber döneminde Müslüman–Hıristiyan münasebetlerinde hâkim olan ruh, İslâm'ın dinî alandaki müsamaha anlayış ve politikasının hâkim olduğu ruhtur. Hz. Peygamberin gerek Hıristiyan hükümdarlara gönderdiği mektuplarda, gerekse Necrân heyeti ile yaptığı görüşmedeki tavrına bakıldığı zaman, onların yanlış itikadlarını bizzat kendilerine duyurmak ve doğru olan inancın tebliğini yapmak olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in "*Mübâhele*" ile varmak istediği hedef, doğru olduğunu iddia ettikleri yanlış inançlarını sarsmak ve onları İslâm'ın açık itikad esaslarına çağırmaktı. Bununla beraber burada herhangi bir zorlama söz konusu değildir. Hz. Muhammed'in, Necrânlıları Mescid-i Nebeviye alması, onlara orada ibâdet için izin vermesi, kendi dinlerinde kalmak üzere anlaşma isteklerini kabul etmesi, sadece İslâm'ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhu ile izah edilebilir.[90]

Müslümanların, sadece Hıristiyan değil, kitap ehli olan diğer topluluklara karşı olan tavrı da Hz. Peygamber dönemindeki tavır gibidir. Nitekim Hz. Peygamber'den sonra Hulefa-i Raşîdîn döneminde kitap ehli zümreler ile gerçekleştirilen anlaşmaların tamamında, İslâm idaresini benimsemiş olan toplulukların tamamına din hürriyeti tanınmıştı. Hatta bu topluluklardan zaman zaman isyan edenlere, savaş yoluyla tekrar itaat altına alınsalar bile aynı hürriyetlerin verilmiş olduğu görülür. Hicrî 89 (M. 708) yılındaki isyanlarına ve zaman zaman Bizanslılar adına casusluk yaptıklarının belirlenmesine rağmen, tekrar kontrol altına alınan Cerâcime halkına Mesleme b. Abdülmelik tarafından sunulan anlaşma metninde, onların çocuk ve kadınlarından hiç birisinin Hıristiyanlığı terk etmeye zorlanmayacağı ifade edilmiştir. Benzer ifadelere isyanlarından sonra hâkimiyet altına alınan diğer bölge insanları ile yenilenen ahitlerde de rastlanmaktadır.

90 Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, s. 231; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda bir arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 65.

HIRİSTİYANLARLA YAPILAN SAVAŞLAR

Başlangıçta, sadece fikrî alanda meydana gelen münakaşa ve münasebetler, daha sonra farklı sebeplere bağlı olarak silahlı çatışmalara kadar varacaktır. Bunda, Hıristiyanlığın yayılma alanı olan coğrafyada, Müslümanların yavaş güçlenip söz sahibi olmalarının büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Zira Hıristiyanlığın hâkim bulunduğu coğrafî bölge ve bu bölgelerde yaşayan insanların İslâm'ı kabul etme temayülleri, Hıristiyanlık menfaatlerine ters düşüyordu. Bunun için de savaş dahil her türlü karşı hareket, başvurulması gereken dinî bir görev haline gelmişti. Necrân Hıristiyanları ile olan münakaşa ve "Mübahele" meselesi, yavaş yavaş Hıristiyanların slâm ve Müslümanlara karşı farklı görüş ve anlayışlara sahip olmalarına sebep olmuştur. Bu dönemde, savaş diye isimlendirebileceğimiz çatışma ve sebeplerine bakıldığı zaman problemin hep Hıristiyanlardan kaynaklandığı görülür.

1-Mûte Savaşı

Hz. Peygamber döneminde Hıristiyanlarla yapılan ilk savaş, hicrî 8. senede meydana gelen Mûte Savaşı'dır. Bilindiği

gibi Hüdeybiye Antlaşması'ndan sonra Hz. Peygamber, çevre hükümdarları ve kabileleri İslâm'a davet için elçilerle mektuplar göndermişti. Hz. Peygamber, Bu mektuplardan birini de Hâris b. Umeyr el-Ezdî ile Bursa hükümdarına göndermişti. Suriye bölgesi hudutlarında ikamet eden Hıristiyan Gassanî Araplarının reisi olan ve Heraklius'a bağlı bulunan Şurahbil b. Amr, Mûte mevkiinde ona rastlar ve elçi olduğunu bildiği halde onu öldürdüğü gibi İslâm ve Hz. Peygamberle alay etmişlerdi. Gassanîler, bu dönemde Bizans imparatoruna bağlı oldukları için kendilerini güçlü ve kuvvetli görüyorlardı. Bu olay, Hz. Peygamber'in büyük bir üzüntüye kapılmasına sebep olmuştu. Hz. Peygamber'in elçilerinden sadece bu sahabî öldürülmüştür. Bir elçiye nerede ve nasıl olursa olsun saygı göstermek eskiden beri milletler arasında yürürlükte olan bir prensipti. Bir anlamda dünya, elçilerin dokunulmazlığını kabul etmiştir. Şurahbil'in elçiyi öldürmesi insanlık kaidelerine uymayan ve milletlerarası ilişkileri bozan bir davranıştır. Bunun üzerine Resûlullah, bir askerî birlik tertip ederek, azatlı kölesi Zeyd b. Hârise komutasında 3000 kişilik bir kuvvetin başında Gassanîler üzerine gönderdi. Ordu, bi'setin 8.senesi Cemaziyelevvel ayında Medine'den ayrıldı. Hz. Peygamber, orduyu gönderirken onlara şöyle bir vasiyette bulundu: "*Allah'tan korkun ve takva üzere olun. Şam bölgesinde, sizin ve Allah'ın düşmanı olanlarla savaşın. Orada kiliselerde dünyadan el etek çekmiş kimseler göreceksiniz, onlara dokunmayın. Kadın, çocuk ve yaşlıları öldürmeyin. Ağaçları kesmeyin, binaları yıkmayın.*" Hz. Peygamber, ilk defa orduya tek bir komutan tayin etmediği gibi şayet savaşta Zeyd şehid olursa onun yerine Cafer b. Ebi Tâlib, o da şehid olursa Abdullah b. Revaha komutayı alsın, o da şehid olursa Müslümanlar kendi aralarından birini komutan seçsinler diye emir vermişti. Böyle yapması, Hz. Peygamber'in bu savaşın zorlu geçeceğini hissettiğini göstermektedir.

Şurahbil b. Amr, Hz. Peygamberin bir ordu hazırlayıp gön-

derdiğini öğrenince Heraklius'tan yardım istedi. Şam'da bulunan Rum askerleriyle Heraklius'a bağlı Lahm, Cüzam, Vail ve Behre Araplarından meydana gelen büyük bir ordu hazırladı. Zeyd b. Hârise'nin komutasında bulunan İslâm ordusu, kuzeye doğru yola çıktı. Mute yakınlarına vardıklarında aniden 100 bin kişilik büyük bir orduyla karşı karşıya geldi. Düşman ordusu Bizans, Gassanî ve onlara yardımcı olmak için gelen çevredeki müşrik Araplardan teşekkül ediyordu.

Sayı olarak iki ordu arasında büyük bir oransızlık vardı. Durum ciddi bir hal almıştı. Müslümanlar, kendi aralarında bir durum değerlendirmesi yaptılar. Bir kısmı, "Allah elçisine durumu yazalım da bize ne yapmamız gerektiğini söylesin veya yardımcı kuvvetler göndersin" diyordu. Abdullah b. Revaha buna karşı çıkarak şöyle dedi: *"Ey Müslümanlar! Vallahi siz sadece şehâdet arzusuyla yola çıktınız. Biz, insanlarla ne sayımızla savaşıyoruz, ne gücümüz kuvvetimizle ne de çokluğumuzla. İki hasletten birini yani zafer kazanmak veya şehadet mertebesine ermek üzere benimle gelin"* deyince oradakiler: *"Vallahi Abdullah doğru söyledi"* dediler.

Müslümanlar vakit geçirmeden ileri atıldılar. Fakat fazla bir vakit geçmeden iki ordu arasındaki sayı farkı kendini göstermeye başladı. Resûlullah tarafından tayin edilen üç komutan bir biri ardından şehid oldular. Sonra bayrak Halid b. Velid'e geçti. O, mükemmel bir harp tekniği sayesinde İslâm ordusunu Medine'ye getirmeye muvaffak oldu.[91]

2-Tebük Seferi

Hz. Peygamber, hicretin dokuzuncu senesinde Rumların bazı Arap kabilelerini de yanlarına alarak Müslümanlarla savaşmak için Filistin hududunda toplandıkları haberini almıştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Suriye tarafına gitmek üzere açık

91 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İbn Hişâm, III, 203 – 210; Muhammed Memduh el-Arabî, *Devletü'r-Resûl fi'l-Medine*, Kahire, 1988, s. 259.

bir şekilde Müslümanları cihada davet eder. Hicretin 9. yılı Receb ayında (M. Ekim 630) başlayan bu sefer, Resûlullah'ın iştirak ettiği son seferdir.

Hz. Peygamber, eskiden beri bir tarafa hareket edecek olduğunda düşmanın bilgi almaması için başka bir tarafa gidiyormuş gibi intibaını uyandırmak suretiyle asıl maksadını gizliyordu. Fakat bu defa gidilecek yerin uzaklığı, havaların çok sıcak ve kurak oluşu ile birlikte hasmın da çok kuvvetli olmasından dolayı maksadını gizlemeyerek gidilecek yer ve karşılaşılacak düşman hakkında bilgi verdi. Böyle sıkıntılı bir durumda savaşa gidildiği için bu orduya *"Ceyşu'l-Usra"* (zorluk ordusu) anlamına gelen bir isim verilmiştir. Hz. Peygamber hazırlıklarını tamamladıktan sonra Medine'ye 700 km. uzaklıkta ve Şam yolu üzerinde bulunan Tebük'e kadar ilerleyip burada karargâh kurdu. Bölgede 20 gün kadar beklemelerine rağmen ne Bizanslılar, ne de Hıristiyan Araplardan karşısına çıkan olmadı. Tebük halkı, Eyle ve diğer merkezlerden gelen heyetlerle *"Cizye"* vermeleri şartıyla barış anlaşmaları yaptı. Bu esnada Halid b. Velid'i bir kısım askerin başında Dûmetü'l-Cendel üzerine gönderdi. Halid, orayı ele geçirerek reislerini esir aldı. Hz. Peygamber, bu son seferinde bir çatışmaya girmeden Medine'ye döndü. [92]

Tebük seferi, Müslümanların Doğu Roma İmparatorluğu'na en açık meydan okuma girişimidir. Zira büyük bir orduyla Arap Yarımadası'nı işgal edeceklerini söyleyen Rumların topraklarına giren ve burada 20 gün kadar kendilerini bekleyen Müslüman Araplara karşı çıkamadılar. Bu, Bizans'ın doğu sınırını daha batıya kaydırdığını, başka bir ifadeyle Arap Yarımadası'nın kuzey tarafında yer alan bölgeleri Araplara terk ettiği anlamına geliyordu. Nitekim bu hâdiseden sonra ne Bizanslılar, ne de bölgede onların müttefiki durumundaki Hıristiyan Araplar Hicaz üzerine askerî bir fa-

92 Geniş bilgi için bk. İbn Hişâm, IV, 83 – 92; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 85 – 86.

aliyet gerçekleştiremediler. Bundan sonra Müslüman Araplar ile Bizans'ın hesaplaşma merkezi Bilâdü'ş-Şam olmuş, Müslümanlar için hücum, Bizanslılar için ise savunma süreci başlamıştır. Dolayısıyla Arap yarımadası'nın kuzeyinden başlayarak bir taraftan Küçük Asya (Anadolu) içlerine, diğer taraftan da Atlas Okyanusu'na, oradan da Batı Avrupa içlerine kadar ulaşacak olan Müslüman Arap fetih harekâtının esas başlangıç adımının Tebük seferi ile atıldığını söylemek mümkündür.

3-Üsâme Ordusu

Bildiğimiz gibi Hz. Peygamber, kral ve emîrlere elçiler ile mektuplar gönderip onları İslâm'a davet etmişti. Onun bu davetiyle alay edenler, elçilerine zulmedenler ve hatta onları öldürenler olmuştu. Gassanî emîrinin Peygamberimizin elçisini öldürmesi, tarihte benzeri olmayan bir hâdise olarak görüldüğünden bunu yapanların cezalandırılması gerekiyordu. İşte bundan dolayı gerek Gassânîler, gerekse onların bağlı olduğu Bizans İmparatorluğu ile Müslümanlar arasına düşmanlık girmişti. Mûte muharebesi ile Tebük gazvesi bu düşmanlığın bir sonucu olarak meydana gelmişlerdi. Hz. Peygamber Suriye sınırlarında, Bizans İmparatorluğuna bağlı Gassanîler'e karşı savaş açmıştı.

Resûlullah, vefatından önce, dâvetiyle alay edip elçilerine saldıranları te'dip maksadıyla Rumlarla savaş için bir ordu hazırladı. Savaş için Suriye'ye göndermek üzere hazırladığı ordunun başına da o sırada 18 yaşında bulunan Üsâme b. Zeyd b. Hârise'yi getirmişti. Hz. Peygamber, onu, babasının hatırasını yüceltmek, babası ve onunla beraber şehid olan Müslümanların intikamını almak üzere ordunun başına komutan olarak tayin etmişti.

Hz. Peygamber, ordu daha yola çıkmadan hastalandı. Onun hastalığı süresince ordu Medine'den ayrılmadı. Vefatından sonra Üsâme, yeni Halife (Hz. Ebûbekir)'ye komutan seçme serbestliği

sağlamak maksadıyla ordu komutalığından istifa etmeyi düşündü. Fakat Hz. Ebûbekir, Resûlullah'ın isteğini yerine getirmek maksadıyla onun ayrılmasına izin vermedi. Böylece Üsâme, Suriye taraflarına gönderildi. Bu davranışı ile Halife, iç ve dış düşmanlara karşı merkezî hükümetin gücünü hissettirecek askerî ve siyasî manevralar yapmak istiyordu. Nitekim çevredeki bazı kabileler: "Eğer bunların kuvvetleri olmasaydı böyle bir zamanda ordu göndermezlerdi" diyerek yapmak istedikleri birçok kötülükten vazgeçtiler.

Ordu hareket edince, Hz. Ebûbekir orduyu uğurlamak için yaya olarak yürürken, Üsâme ata binmiş olarak gidiyordu. Bu durum Üsâme'nin hoşuna gitmediği için : "Ey Resûlullah'ın halifesi, ya sen de bin veya ben ineyim" deyince Hz. Ebûbekir: "Vallahi ne ben binerim, ne de sen inersin. Bir saat te olsa ayaklarım Allah yolunda tozlansın. Çünkü gâzinin Allah yolunda attığı her adıma yediyüz sevap yazılır, derecesi yediyüz derece yükselir ve yediyüz günahı silinir" dedi. Halife, Üsâme'ye orduda bulunan Hz. Ömer'in, kendisine yardımcı olması için Medine'de kalması için izin istedi. "Böyle bir talep, Hz. Ebûbekir'in Üsâme'ye ne kadar büyük bir değer verdiğinin işareti idi.

Halife Ebûbekir, ordunun hareketi esnasında ona şöyle bir talimat verdi: "Hıyanet etmeyiniz, zulmetmeyiniz, haddi tecavüz etmeyiniz. Kimsenin organını kesmeyin. Çocukları, ihtiyarları ve kadınları öldürmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesip yakmayınız. Yemiş veren ağaçlara dokunmayınız. Koyun, sığır ve develeri (gıdadan başka bir maksatla) kesmeyiniz. Yolda manastırlara kapanmış kimselere rastlayacaksınız, onları kendi hallerinde bırakınız. Bazı topluluklara uğrayacaksınız onlar size içinde çeşit çeşit yemek olan kaplar getirirler, o yemeklerden yediğinizde Allah'ın ismini anınız. Başlarının ortasını tıraş edip çevresini sarık gibi bırakmış olan kavimlerle karşılaşacaksınız. Onlara kılıçla hafifçe vurunuz. Haydi Allah'ın adıyla sür'atle gidiniz." [93]

93 Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2006, s. 65.

Gerek Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Mûte'ye gönderdiği ordu komutanına, gerekse onun halifesi olan Hz. Ebûbekir'in Üsâme'ye savaşta nasıl davranması gerektiğine dair verdikleri emirler, İslâm'ın, savaşta da olsa insanlara, hayvanlara ve ağaçlara karşı nasıl davranmaları gerektiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu ve benzeri emirler, İslâm fetih tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Zira İslâm'ın, dünya harp tarihinde, kendisinden önce düşünülmesi bile mümkün olmayan birtakım insanî prensipleri vaz'edip ortaya koyduğu görülmektedir. Nitekim harpte, düşmana karşı da olsa Müslüman, adaletten ayrılmayacaktır. Savaşta tahribattan kaçınılacaktır. Fiilen savaşa iştirak etmeyen (kadın, çocuk, yaşlı ve din adamı gibi) kimselere dokunulmayacaktır. Savaşta, insanlık haysiyet ve şerefine yakışmayan hareketlerden uzak durulacaktır. Esirlere iyi muamele edilecektir. Bu emir ve uygulamaları ile İslâm, harbi kanlı bir sahne olmaktan çıkararak ona belli bazı kurallar getirmiştir. Bu bakımdan İslâm, harbe her isteyenin veya gücü yetenin sadece toprak kazanmak veya ganimet elde etmek için değil, Allah rızasına nail olmak gayesiyle katlanmak zorunda olduğu bir vazife haline getirmiştir.[94] Gerçekten de İslâm fetihlerinin esas gayesi, "*İ'lâ-yı kelimetullah*" yani, Allah isminin yüceltilip her tarafa duyurulmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber'e: "Allah yolunda olan kimdir? Ganimet kazanmak için harp eden mi, cesaretiyle şöhret kazanma amacında olan mı, yoksa kabilesiyle dayanışma içinde bulunduğunu göstermek isteyen mi?" diye sorulduğunda O: "Sadece Allah'ın adını yüceltmek için savaşan kimse Allah yolundadır" cevabını vermişti. [95]

Üsâme'nin, zaferle dönmesi, "*Ridde Savaşları*"ndan dolayı üzüntüye düşmüş olan Medine halkını son derece sevindirmişti. Onun bu zaferi, daha sonra Suriye üzerine yönelen ve bölgeyi fetheden akınların başlangıcı sayıldı.

94 Buharî, Cihad ve Siyer, 15
95 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları I*, Ankara 1994, s. 7 – 8.

HULEFA-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ

Bizans ve Sâsânî imparatorlukları gibi Ortaçağın iki süper gücüne rağmen gelişen ilk İslâm fetihleri, hiç şüphesiz dünya tarihinin en önemeli hâdiselerinden birisini teşkil etmektedir. Hz. Ebû Bekir'in 634 senesinde Sâsânîler üzerine gönderdiği iki orduyla ilk kıvılcımı tutuşturulan fetih hareketleri, birbirini takip eden ve gittikçe güçlenip genişleyen dalgalar halinde başlıca üç kolda gelişti. Doğu istikametinde gelişen bir kolla Sâsânî İmparatorluğu'na son verilip İran ve Hindistan aşılarak Çin içlerine kadar uzanıldı. Bir diğer kolla Güney ve Batı Anadolu üzerinden İstanbul hedef alındı. Üçüncü kolla ise Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya'nın dolayısıyla Bizans hâkimiyetindeki Kuzey Afrika'nın tamamı fethedilerek Atlas Okyanusu'na dayanıldı. Son fetih kolunun bu zamana kadar ki seyrinin tabii bir sonucu olarak bundan sonra da devam edeceği beklenen bir gelişme idi. Ancak nereye doğru? Sıcak iklim ve kurakların hâkim olduğu Güney mi? Yoksa içinde bulunduğu şartlarla yeni bir gelişmeye zaten gebe bulunan kuzeye, yani İberik Yarımadası'na mı? İşte bu noktada dönemin Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr ve kurmayları, fetih hattının güneye de-

ğil, kuzeye doğru kıvrılmasının daha uygun olacağı hususunda ittifak ettiler.[96]

Hulefa-i Râşidîn dönemi, İslâm dininin Arap Yarımadası dışına hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun zamandır Sâsânilere karşı korumak için mücadele verdiği toprakların Müslümanların eline geçtiği dönemi temsil eder. Bizans, bu süreçte meydana gelen fetih hareketlerine mukavemet gösterememiş ve kısa süre içinde Suriye ve Filistin'den çekilmek zorunda kalmıştır. İmparator Heraklius'un (m. 610–641) kardeşi Theodoros, hicretin 13 (m. 634) yılında gerçekleşen Ecnâdeyn Savaşı'nda Halid b. Velid karşısında ağır bir yenilgiye uğramış, bundan iki yıl sonra Müslümanların kesin zaferiyle sonuçlanan Yermük Muharebesi (H. 15/M. 636), Bizans'ın Suriye'den ümidini tamamen kesmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda Şam bölgesindeki şehirler ile bölgede Hıristiyanlığın dinî merkezi olan Kudüs, Müslümanları eline geçmiştir.[97]

Hulefa-i Râşidîn dönemindeki İslâm–Hıristiyan münasebetleri, daha çok Halife Hz. Ömer zamanında olmuştu. Her ne kadar Hz. Ebûbekir'in halifeliği döneminde Üsâme ordusu kuzeydeki Hıristiyanlarla savaşmak için gönderilmiş, "Ridde Savaşları" yapılmış, o dönemin güçlü iki imparatorluğu olan İran ve Bizans'a karşı savaş açılmış ise de Hz. Ebûbekir'in hilâfet döneminin kısa olmasından dolayı ilişkilerde önemli ve büyük bir gelişme yaşanmamıştı.

Biraz önce temas edildiği gibi İslâm fetihlerinin büyük bir kısmı Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde gerçekleşmişti. Bu fetihlerin büyük bir kısmı da Hıristiyan ülke ve topraklarının aleyhine gerçekleşti. Bu dönemde, Hıristiyan olan Suriye, Filistin, Yemen ve Kuzey Afrika gibi bölgeler Müslümanların eline geçmiş-

96 Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap–Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (2009), XVIII / 2, 99 – 101.

97 Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)*, İstanbul 2007, s. 145 – 152.

ti. Yine Hz. Ömer döneminde ve kısmen sonrasında İran bütünüyle Müslümanların yönetimine girdi. Bu dönemde Müslüman Arap toprakları İran ve Bizans gibi iki büyük imparatorluğun aleyhine genişlemişti. Yine bu sırada dönemin iki büyük imparatorluğundan biri olan Pers İmparatorluğunun Müslümanların eline geçmesiyle İslâm devleti daha bir güç kazanmış oldu. İran gibi bir devletin Müslümanların eline geçmesinden sonra Bizans'la daha iyi mücadele edilebilecekti. Zira Bizans, çölden kopup gelen ve başlangıçta önem verilmeyen bu ordunun ele geçirdiği yerleri tekrar almak için mücadele ediyordu. Artık İran tarafından gelecek bir tehlike kalmadığı için Emevîler döneminde daha Muaviye b. Ebi Süfyan'ın halifeliği zamanında Müslümanlar, güçlerini daha ziyade kuzey ve batıya yöneltmişlerdi. Çünkü batıda Doğu Roma İmparatorluğu kendisine komşu olan İslâm beldelerine saldırılar düzenliyordu.

Hz. Ebû Bekir tarafından Suriye bölgesinde başlatılan fetih harekâtı, Hz. Ömer zamanında genişleyerek devam etti. Bu dönemde Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın komutasında Halid b. Velid, Amr b. As ve Yezid b. Ebû Süfyan'ın orduları kısa sürede büyük başarı kazandılar. Bu komutanlar, Bizans topraklarından bir ordunun geldiği haberini aldıkları zaman birleşerek düşmana karşı birlik meydana getirerek savaşıyorlardı. Hz. Ebû Bekir zamanında tesbit edilen bu savaş taktiği Hz. Ömer döneminde de aynen uygulanmıştır. Biz, burada bu dönemde ilişkileri meydana getiren savaşlara fazla değinmek istemiyoruz. Bununla beraber ilişkilerin daha iyi anlaşılabilmesi için ana hatlarıyla da olsa bazı savaşlara temas etmek zorundayız.

Suriye:

Hz. Ebû Bekir'in vefatından hemen önce gerçekleşen Ecnâdeyn Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Bizans askerleri, Müs-

lüman ordunun önünden kaçarak İliya (Kudüs), Kayseriye, Dımaşk, Hımıs, Beysan, ve Fihl gibi Şam şehirlerine sığınmışlardı. Onları takip eden Müslümanlar, ilk önce Ürdün sınırları içinde yer alan ve Şeria nehrinin doğu yakasında bulunan Fihl şehrine yürüdüler. Öbür taraftan Bizans İmparatoru, Rum toprakları ile birlikte Cezire bölgesinden topladığı büyük bir orduyu Müslümanlar üzerine göndermişti. Halid b. Velid'in komutasındaki Müslüman ordular, gelenleri karşılayarak mağlup ettiler. Hicretin 13. yılında (M. 634–635) gerçekleşen Fihl Savaşı'nda mağlup olan Bizans askerleri, Dımaşk (Şam şehri) başta olmak üzere bölgedeki diğer şehirlere sığındılar.

Fihl Savaşı'nda bozguna uğrayan Bizans ordusunun büyük bir kısmı, Şam eyaletinin merkezi olan Dımaşk'a çekilmişti. Bunun üzerine Müslüman komutanlar burayı kuşatmaya karar verdiler. Yapılan plana göre Halid b. Velid şehrin doğu kapısı, Ebû Ubeyde Câbiye kapısını, Amr b. As Tuma kapısını ve Yezid b. Ebû Süfyan küçük kapıyı kendilerine hedef olarak belirlediler. İki aydan fazla süren bir kuşatmadan sonra hicretin 14. yılı Receb ayında (Ağustos–Eylül 635) Dımaşk (Şam) fethedilerek Bizans'ın Doğu Akdeniz hâkimiyetine büyük bir darbe vurulmuş oldu. Burada şunu da söyleyelim ki, Dımaşk (Şam)'ın fetih tarihi hakkında tarihçiler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır.

Müslümanlar, Şam'ın (Dımaşk) fethinden hemen sonra Mercu'r-Rûm'a yürümek zorunda kaldılar. Çünkü bölgedeki Bizans ordusu komutanı Theodor, ani bir kararla kısa süre önce Müslümanların eline geçmiş olan Dımaşk üzerine yürüdü. Bunun üzerine başkomutan Ebû Ubeyde b. Cerrah, onları takip etmek üzere Halid b. Velid'i görevlendirdi. Aynı anda Dımaşk Valisi Yezid b. Ebû Süfyan da Bizans ordusunu karşılamak üzere hazırlık yapmıştı. Bir taraftan Yezid, öbür taraftan da Halid b. Velid'in kuvvetleri arasında kalan Bizans askerleri komutanlarıyla birlikte ortadan kaldırıldılar (H. 14/M. 635).

Mercu'r-Rûm zaferinden sonra Hıms, Hama, Lazkiye ve Kınnesrin gibi şehirler fethedileceklerdir. Bütün bunlardan sonra hicretin 15. senesi (M. 636)nde daha büyük bir zafer kazanılacaktır. Kendisine bağlı Hıristiyan kabilelerle takriben 200 bin kişiye ulaşan büyük bir Bizans ordusu ile Yermûk'te karşılaşan 50 bin civarındaki Müslüman ordunun kazandığı zafer, Müslümanlarla Bizans'ın Suriye topraklarındaki son büyük hesaplaşmaları oldu.[98]

Savaş başladığı sırada Caraca (George) adındaki Bizanslı komutan, Halid b. Velid ile görüşüp İslâm'ı kabul ettikten sonra Müslümanların safında savaşa girdi. Akşama kadar savaşan bu yeni mühtedi, akşama doğru şehid düştü. O gün kadınlar da İslâm saflarında savaşıp büyük işler başardılar. Kahramanca çarpışan Müslümanlar karşısında dayanamayan Bizans ordusu, geri çekilmeye başladı. İmparator Heraklius o sırada Hıms'da bulunuyordu. Mağlubiyet haberi üzerine İmparator, Suriye'yi terk ederken "Elveda ey Suriye!" demişti.[99]

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Şam valiliğini sürdüren Muaviye b. Ebi Süfyan'ın görev ve yetki alanı daha da genişlemişti. Bu sebeple Muaviye, Bizans'a karşı gerçekleştirdiği askerî seferleri daha planlı ve düzenli hale getirmişti. Bunun sonucu olarak Müslüman Arap orduları Antakya'ya girmişlerdi. Yezid b. Hur el-Absî komutasındaki başka bir ordu çıktığı yaz seferinde Antakya sınırlarını aşarak Tarsus'a ulaşırken[100], Muaviye, hicretin 33. yılında (M. 653–654), bizzat kendi emrindeki ordu ile Malatya önlerine kadar gelmişti. [101] Hz. Osman'ın halifeliği döneminin sonuna kadar Anadolu üzerine seferleri devam ettiren

98 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut 1987, , II, 335 – 345; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1992, I, 110.

99 Taberî, Tarih, IV, 250; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III, 44; İbn Kesir, el-Bidâye, VII, 151

100 Taberî, Tarih, IV, 317; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, II, 68 – 69

101 Geniş bilgi için bk. el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân* , 218 – 221.

Muaviye, fethedilen toprakların bir kısmına Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede sınırlı da olsa bir iskân politikası takip etmiştir.

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde deniz seferi izni alamayan ve bu yüzden Kıbrıs fethini gerçekleştiremeyen Şam Valisi Muaviye, aradığı fırsatı Hz. Osman'ın halifeliği döneminde buldu. Aslında Hz. Osman da selefinin çekincelerini taşıyarak başlangıçta ona izin vermeye istekli değildi. Ancak yola çıkarken ailesini de yanına alması ve sadece gönüllü askerlerle gitmesi şartıyla Muaviye'ye Kıbrıs seferi müsaadesi verdi. Hicretin 28 (M. 648) yılında gerçekleştirilen Kıbrıs harekâtına sahabeden Ebû Zer el-Gifarî, Ubâde b. Sâmit ve Ümmü Haram binti Milhan gibi seçkin şahsiyetler de iştirak etmişlerdi. Akka'dan hareket eden ordu, Kıbrıs sahillerine ulaştıktan sonra karada kendisini karşılayan düşman ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda ada halkı, yıllık yedi bin dinar vergi ödeyecek ve Bizans üzerine yapılacak seferlerde Müslümanlara yardımcı olacakları da karara bağlanmıştı.

Kudüs:

Yermûk savaşından sonra Müslümanlara İliya (Kudüs) yolu açılmış oldu. Hz. Ebû Bekir zamanından beri Filistin ve çevresinin fethine memur edilmiş bulunan Amr b. As, Gazze, Sebastiye, ve Nablûs'tan sonra Yafa ve Refah'ı ele geçirdi. Bundan sonra da Kudüs'u muhasara altına aldı. Suriye orduları başkomutanı Ebû Ubeyde b Cerrah da emrindeki birliklerle bölgeye gelerek kuşatmaya iştirak etti. Müslüman ordularına karı gelemeyeceklerini anlayan şehir ileri gelenleri, kan dökülmeksizin teslim olmaya karar verdiler. Bu amaçla kuşatmayı idare eden komutanlara gelerek Şam bölgesinin diğer şehirleriyle yapılan anlaşmalara benzer şekilde cizye ve harac karşılığında razı olacak-

larını, ancak şehirlerini bizzat halifeye teslim etmek istediklerini bildirdiler. Durum başkent Medine'deki halifeye haber verilince Hz. Ömer, yerine Hz. Ali'yi vekil bırakarak Kudüs'e doğru yola çıktı. Câbiye'de komutanlarla buluşan halife, yanına gelen Kudüs elçileriyle görüşüp şehrin teslim antlaşmasını imzaladı (H. 16/M. 637). Bazı kaynaklarda fetih tarihi H. 17 (M. 638) olarak gösterilmektedir.[102]

Hz. Ömer'in Kudüslülere verdiği emannâme şöyledir:

"Bismillahirrahmanirrahim.

Bu ahidnâme, Mü'minlerin emîri ve Allah'ın kulu Ömer'in İlya (Kudüs) halkına verdiği bir emândır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve sağlamlarına ve bütün fertlerine verilen bir teminattır. Onların kiliseleri mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. İçlerindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır. Kimse dinî inançlarından dolayı zorlanmayacak, kimseye asla zarar verilmeyecektir. Buna karşılık İlya (Kudüs) halkı da diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Orada bulunan Rumlar çıkarılacak, ancak gidecekleri yere kadar güvenlikleri sağlanacaktır. Burada kalmak isteyenler Kudüs halkı gibi emniyette olup cizyelerini vereceklerdir. Burada kalıp hasadını almak isteyen de hasadını alacak ve malını satmak isteyene gerekli kolaylık sağlanacaktır. Bu, Allah'ın ve Resûlünün, halifelerin ve mü'minlerin Kudüs halkına verdiği bir güvenlik akdidir.

Görüldüğü gibi Müslümanlar Kudüs'ü fethedip oraya girdikleri zaman halka karşı herhangi bir zulüm ve işkencede bulunmadıkları gibi onlara karşı iyi davranacaklarını da bir ahitnâme ile teyid etmişlerdir. Yapılan anlaşmalara göre yeni ele geçirilen ve İslâm Devleti hududuna yeni giren topraklardaki gayr-i Müslimlerin, isterlerse mallarıyla birlikte yurtlarını terk edebilecekleri ve istedikleri yerlere emniyetle gitmelerine izin verileceği görülmektedir. Hulvan, Karmasin, Antakya, Beytu'l-Makdis

102 Taberi, *Tarih*, II, 448 – 449; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 198.

ve İskenderiye anlaşmalarında yer alan bu husus, İslâm devleti hâkimiyeti altında yaşamak istemedikleri takdirde, gayr-i Müslimlerin yerlerinden ayrılmalarına ve yeni bir yurt edinmelerine imkân vermektedir.[103] Halbuki Hıristiyanlar, Haçlı Seferleri esnasında Kudüs'e girdikleri zaman orada ne kadar Müslüman ve Yahudi varsa hepsini kılıçtan geçireceklerdir. Konu ile ilgili bilgi ve kaynaklar Haçlı seferlerinden bahsedilirken verilecektir.

Burada şuna da işaret edelim ki, Halife Hz. Ömer, fethedilen topraklarda yaşayan bütün zimmîlere geniş haklar tanınmasını sağlamıştı. Ele geçirilen şehir, kasaba ve köy halkına karşı gösterilen müsamaha ve onlara tanınan haklar, hiçbir gâlibin mağluba tanıyamayacağı haklardı. Zimmîlerin can ve mal emniyeti, Müslümanların can ve mal emniyeti gibi sayılmıştır. O, zimmîlere kötü muamelede bulunmamaları için sık sık valilerine emirler göndermişti.

el-Cezire:

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Müslümanlar bir taraftan Sasanîlere karşı Irak topraklarında, diğer taraftan da Bizans'a karşı Suriye bölgesinde savaşıyorlardı. Ancak bu iki bölge arasında yer alan el - Cezire hala Bizans'ın elinde idi. Halbuki biri doğuda, diğeri de batıda olmak üzere iki büyük devlete karşı savaşıp zaferler elde eden İslâm ordularının zaman zaman birbirlerine destek olmaları gerekiyordu. Bu zaruret Müslüman Araplar için Irak ile Suriye'nin arasında kalan ve her iki bölge ile coğrafî bağları bulunan Cezire'nin fethini zorunlu hale getirdi. Üstelik bölgedeki Hıristiyan halk, Bizanslıları Müslümanlar üzerine kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bunun üzerine Rakka, Harran ve Ruha (Şanlıurfa) üzerine ordular gönderildi. el-Cezire bölgesinde yaşayan Arap kabileleri, Bizans'a yardım etmekten vazgeçip Müslümanlarla anlaşıp Cizye vermeyi kabul ettiler.[104]

103 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 2006, s. 188.
104 el-Cezire fethi ile ilgili geniş bilgi için bk. Belâzurî, *Fütûhu'l,Büldân*, s. 246 – 260.

Mısır:

Milattan 30 yıl önce Romalılar tarafından istila edilmiş olan Mısır, Roma için bir tahıl ambarı olarak görülüyordu. Roma'nın, Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesine kadar (Roma ve diğer eyaletlerde olduğu gibi) putlara tapılıyordu. Başlangıçta Hıristiyanlara karşı olan takip ve cezalandırma, Hıristiyanlığın resmî din olarak kabulünden sonra putperestlere karşı yürütüldü. Ne var ki Hıristiyanlar takipten kurtulur kurtulmaz bu defa mezhep ayrılıklarına düştüler. Bu ihtilaf sonunda Ortodoksluk, Katoliklik ve bilinen diğer Hıristiyan mezhepleri arasındaki ihtilaflar ortaya çıktı.

İslâm'ın zuhuru esnasında başında Bizans'a bağlı olan Mısır, Mukavkıs adı verilen bir vali tarafından idare ediliyordu. Halk, kendilerinden olmayan yöneticilerin zulüm ve baskısı altında eziliyordu. Bu baskı, Mısır halkının zayıflamasına ve büyük sıkıntılara düşmesine sebep oluyordu. Siyasî ve ekonomik baskılardan başka gün geçtikçe dinî ihtilaflar da ortaya çıkıyordu. Bu ihtilaflar, zamanla farklı boyutlar kazanmaya başladı. Bu yüzden Mısır halkı, Müslüman Arapların, Suriye bölgesinin fethini ve Müslümanların buradaki insanlara nasıl davrandıklarını öğrendiği zaman son derece memnun oluyor ve adeta Müslümanların, kendilerini Bizans'ın elinden kurtarmalarını beklemeye başlar duruma gelmişlerdi.[105].

Şam fetihlerinin büyük ölçüde tamamlanmasından sonra hicretin 18 yılında (M. 639) Câbiye'ye gelen Halife Hz. Ömer, komutanlarıyla bir görüşme yapmıştı. Toplantıda hazır bulunan Amr b. As, Mısır seferi için halifeden izin istedi. Amr, Câhiliye döneminde gerek ticaret, gerekse başka sebeplerle Mısır'a birkaç sefer gidip gelmişti. Bu yüzden Mısır'ın durumunu iyi biliyordu. Ayrıca Mısır'ın Rumların elinde olması, Suriye, Filistin ve

105 Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, Kahire 1964, I, 232 – 233.

Ürdün gibi bölgelerdeki Müslümanların hâkimiyetini tehlikeye sokabilirdi. Buna rağmen Halife Hz. Ömer, bu konuda tereddüt içinde idi. Zira o, İran, Suriye, el-Cezire, Ürdün ve Filistin gibi değişik cephelerde savaşmakta olan Müslüman ordusunun dağınık olmasından dolayı uğranılacak bir yenilgiden korkuyordu. Bununla beraber Amr b. As, Mısır'ın fethi için ısrar edince Halife kendisine izin verdi. Bunun üzerine Amr b. As, 4000 civarında bir askerle el-Ariş'e girdi. Amr b. As, oradan da Ferama'ya doğru yoluna devam etti. Amr ile Rumlar arasında Ferama'ya ulaşıncaya kadar ciddi bir çarpışma olmadı. Ferama, tarihî kilise ve manastırları olan sağlam surlara sahip bir şehirdi. Bir ay kadar süren kuşatmadan sonra hicrî 19 (M. 640)'da şehir teslim oldu. Tarihçiler Kıbt kavmine mensup Mısır halkının Ferema'nın fethi esnasında Müslümanlara yardım ettiklerinde birleşmektedirler. Hz. Ömer tarafından da kendisine gönderilen yardımlarla yoluna devam eden Amr b. As, Mısır'ın birçok şehrini fethetti. Arkasından da o dönemde Doğu Roma'nın İstanbul'dan sonraki en büyük şehri olan İskenderiye, Amr'ın görevlendirdiği Ubâde b. Sâmit'in eliyle fethedildi (H. 21/M. 642).

Hz. Osman, hicretin 27. (M. 647) yılında Amr'ın yerine Abdullah b. Sa'd'ı Mısır valiliğine getirdi. Bundan sonraki fetihler Abdullah tarafından gerçekleştirildi. Valilik görevini alan Abdullah, Kuzey Afrika topraklarını fethetmek amacıyla harekete geçti. Hicrî 27. senede başlayan İfrikıye seferinde İslâm ordusu Trablusgarb'ı (Tripoli) itaat altına aldıktan sonra diğer şehirleri de fethettiler.

Abdullah b. Sa'd'ın valiliği döneminde kara fetihleri yanında deniz seferleri de gerçekleştirildi. Bu seferlerin en önemlisi donanma komutanı olarak görev yaptığı "*Zâtü's-Sevârî*" veya "*Mevkıâtü's-Sevârî*" adı verilen deniz savaşıdır. Harbe katılan gemilerin direklerinin çokluğu sebebiyle bu şekilde isimlendirilen savaş, hicretin 34. (M. 654) yılında Akdeniz'de cereyan etmiş ve

Müslümanların zaferi ile sonuçlanmıştı. Bizans İmparatoru Heraklius, Arapların İfrikıye'yi fethetmeleri ardından Bizans'ın Akdeniz'deki en önemeli üsleri olan Kıbrıs ve Rodos'u ele geçirmeleri üzerine Akdeniz'e büyük bir donanma göndermişti. Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd, düşman donanmasını karşılamak üzere Akdeniz'e açıldı. Şam Valisi Muaviye de Abdullah'a destek vermek için Şam'dan harekete geçti. Birkaç güren bu savaş, Müslümanların kesin zaferiyle sonuçlandı. Bu savaş, İslâm tarihinin en parlak deniz zaferlerinden biri olarak tarihe geçmiştir.[106]

Müslüman Araplar, Mısır'ın yerli halkı Kıbtîlere karşı muamelelerinde şiddete başvurmayıp yumuşak davrandılar. Onları dinlerinde kalma veya Müslüman olma hususunda serbest bıraktılar. Müslüman olanlar, bütün Müslümanların tabi bulunduğu hak ve hukuk anlayışı içinde muamele gördüler. Müslüman olmayan erkekler ise cizye vermekle yükümlü kılındılar. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve din adamları cizyeden muaf tutuldular.[107] Burada şuna da işaret edelim ki, fetihler sonucunda İslâm devletinin himayesi altına alınan insanlar, hem İslâm'ın safiyet ve ulviyetini müşahede etmek, hem de tevhid inancı potasında temizlenip sevgi, adâlet, merhamet, insaf ve iman sahibi olmuş Müslümanları tanımak suretiyle doğrunun eğriden, güzelin çirkinden, tevhidin şirkten farkını müşahhas bir şekilde idrak etme imkânını elde ettikleri gibi, memleketin yeni sahiplerinin eski idarecilerle mukayese edilmeyecek derecede adâletli, insaflı ve müsamahakâr olduklarını görme imkânına kavuşmuşlardır.

Bazı Şarkiyatçı ve Hıristiyan yazarlar, İslâm fetihlerinin insanları kılıç gücü ile din değiştirmeye zorlama amacını taşıdığını iddia etmişlerdir. İslâm'ın ilk döneminden bugüne kadarki yayılışın daha çok Hıristiyanlığın aleyhine olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla bu din mensuplarından gelen ithamların ciddiye

106 Taberî, IV, 288, 290 - 292.
107 Daha geniş bilgi için bk. Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, I, 234 - 241.

alınması doğru değildir. Müslümanlar, insanları tevhid inancına davet ettikleri gibi bu uğurda epey de gayret göstermişlerdir. Ancak kimseyi zorla İslâm'a sokmamışlardır. Her yerdeki fetihleri kitleler halinde İslâm'a katılmalar takip etmiş ve bu katılmalar, mühtedilerin, İslâm'ın en doğru din olduğu yolundaki inanç ve tercihleriyle gerçekleşmiştir. Mısır'ın fethine iştirak etmiş olan Ziyâd b. Cezz ez-Zübeydî'nin anlattıkları, Müslümanların fetihlerden sonra nasıl davrandıklarını en güzel şekilde ortaya koymaktadır: "*...Elimizdeki Mısırlı savaş esirleriyle birlikte toplandık. Hıristiyanlar da geldiler. Biz, her esiri, İslâmiyet'i veya Hıristiyanlığı tercih etmesi hususunda serbest bıraktık. Birisi İslâm'ı seçti mi biz fetih sırasındakinden daha kuvvetli bir sesle tekbir getiriyor ve onu yanımıza alıyorduk. Hıristiyanlığı seçenler olunca da Hıristiyanlar bağırarak onu yanlarına alıyorlardı. Biz de cizyesini bağlıyorduk. Ancak buna, sanki içimizden biri onlara katılmış gibi çok üzülüyorduk*".[108]

Burada şuna da işaret edelim ki, İslâm fetihleri, devletin sınırlarının genişlemesini sağlamakla birlikte gayr-i müslimleri zorla Müslüman yapmayı hedef almıyorlaradı. Müslümanlar, onları sadece İslâm devletinin himaye ettiği insanlar statüsüne sokmakla yetiniyorlardı. Nitekim Hıristiyan bir tarihçi olan Philip K. Hitti, Müslümanların yönetimlerindeki topraklarda yaşayan ve Müslüman olmayan vatandaşlarına karşı takındıkları tavrı aşağıdaki ifadelerle şöyle günümüze aktarmaktadır : "İmparatorluğun (İslâm'ın) yayılmış bulunduğu sahalar üzerinde yaşayan ve devletin en büyük gelir kaynağını temin ve ülkenin asıl ahalisini teşkil eden ziraatla meşgul halk yığınları, şimdi artık zimmî statüsüne sokulmuş bulunuyordu... Esas itibariyle Ehl-i kitab sayılan Hıristiyan, Yahudi ve Sabiîler, yani zimmî tebea zümreleri, şimdi bunlara Mecûsîlik, Manihîlik ve Harran Sabiîleri ve diğerlerinin de katılmasıyla, dinî tolerans gösterileceği hususunda kendileriyle sözleşme imzalanmış onlarla tam

108 Mustafa Fayda, "Fetih" *DİA*. XII, 468.

bir müsavat durumuna getirilmiş ve hukukî yapıları da genişletilmişti. Kırlık alan ve çiftliklerde yaşayan bu zimmîler, kendilerine has eski kültür temellerine bağlı kalmışlar ve ana dillerini de muhafaza etmişlerdi. Suriye ve Irak'takiler Ârâmice ve Süryanice, İran'da İran dili, Mısır'da Kıbtîce. Bunlardan İslâm'ı seçenlerin çoğu şehirlere akın etmişlerdi.

Hatta şehirlerde yaşayan Hıristiyan ve Yahudiler, malî, dinî ve çeşitli meslek dallarında umumiyetle önemli durumlar elde etmişlerdi. Bu durum ise Müslüman camia mensupları arasında, zaman zaman resmî tasarruf ve kararnâmelerde de ifadesini bulabilen, çekememezliklere kadar varmıştır. Ancak idarî kararlarda görülebilen bu çeşit ayrıcalıklar "kâğıt üzerinde" kalmış ve tatbikatta devamlılık arz etmiştir. Nitekim İslâm imparatorluğuna katılmasından sonra üç asır geçinceye kadar İran gayr-i müslim olarak kaldı. Bugün bile İran'da 9000 kadar Mecûsî yaşamaktadır. Lübnan dağlarında bugün dahi halkın çoğu Hıristiyan'dır.[109]

109 Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1995, II, 541 – 542; 552.

HULEFA-İ RÂŞİDÎN SONRASI

Hulefa-i Raşidîn döneminden sonra da fetihler devam etti. Biz burada bütün bu fetihler hakkında geniş bilgi vermeyeceğiz. Ancak bir anlamda nirengi noktasını teşkil eden önemli gelişmelere işaretle yetinmek istiyoruz. Zira bu fetihlerin tamamı buraya alınırsa eser farklı bir boyut kazanacaktır. Bu da konunun dağılmasına sebep olacaktır. Hulefa-i Râşidîn dönemi fetihlerinden sonra iktidara gelen Emevî Devleti zamanında da özellikle Hıristiyan ve Hıristiyanların yaşadıkları topraklara karşı bir hayli çarpışmalar olmuştu. Bu çarpışmaların birçoğu da fetihlerle sonuçlanmıştı. Nitekim Muaviye b. Ebi Süfyan'ın halifeliği döneminde Müslümanlar, güçlerini daha ziyade kuzey ve batıya yöneltmişlerdi. Çünkü batıda Doğu Roma İmparatorluğu kendisine komşu olan İslâm topraklarına saldırılar düzenliyordu. Muaviye, Rumlara karşı karadan ve denizden savaşlar tertipledi. Onun zamanında Suriye deniz filosu 1700 gemiye ulaşmıştı. O, bu gemilerle Rodos ve Ege'nin bazı adalarını fethetti.

Hicretin 48. yılında Muaviye, İstanbul'u fethetmek için karadan ve denizden gönderilmek üzere bir ordu hazırladı. Ordunun başında Süfyan b. Avf bulunuyordu. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Eyyûb el-Ensarî

gibi kimseler de bu sefere çıkmışlardı. Muaviye daha sonra oğlu Yezid'i hicretin 50. yılında yardımcı ordunun başına getirdi. İslâm ordusu İstanbul'a kadar gelerek Rumlarla savaştı. Ancak şehir fethedilemedi. Emevîlerin ilk İstanbul muhasarasında görev almayan Arap donanması, daha sonra Marmara'ya gelerek Kapıdağ (Kyzikos) Yarımadasına yerleşti. Müslümanlar, ele geçirdikleri yarımadayı daha sonraki İstanbul seferleri için bir üs haline getirdiler. [110]

110 Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, I, 355 – 357; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul 2008, s. 62.

ENDÜLÜS'ÜN FETHİ

İslâm dünyası ile Hıristiyan dünyası arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin mukayesesi bakımından en önemli olay ve dönem İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethi dönemidir. Müslümanlar buraya gelmeden önce Hıristiyan olmayanlar ile halk tabakasından olanlara tanınmayan hayat hakkı, Müslümanlar geldikten sonra farklı bir şekil aldı. Zira Müslüman yöneticiler, onların da bütün insanlar ve Müslümanlar gibi haklara sahip olduklarını kabul ederek bu prensibe göre yönetmeye başladılar. Sekiz asır kadar Müslümanlara vatanlık yapan bu bölge, Müslümanların elinden çıktıktan sonra da tekrar eski durumuna geleceği gibi bu sefer yeniden Müslüman ve Yahudilere hayat hakkının tanınmadığı görülecektir.

Endülüs, Batı Akdeniz'de yer alan İberik (İberya) yarımadasının Arapça ismidir. Günümüzdeki İspanya ve Portekiz topraklarına Arap tarihçileri ile coğrafyacılarının verdikleri isimdir. [111] Müslümanlar tarafından feth edilmeden önce İspanya denince coğrafî bakımdan Pireneler'e kadar İberik (İberic, İberia) Yarımadası'nın tamamı anlaşılırdı. Bu ülke, tarihî seyri içe-

111 Bilgi ve kaynaklar için bk. İsmail Hakkı Atçeken, " İslâm Tarihinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saadet ve Endülüs Örneği)" *İSTEM* (2009), sayı 14, s. 51.

risinde Akdeniz havzasında yer alan diğer ülkelerle hemen hemen aynı kaderi paylaşmıştır denebilir. Bu kader, yüzyıllar boyunca birçok kavim ve farklı kültürlerin karşılaşma ve etkileşme alanı şeklinde ifade edilebilir. Yarımadanın ilk sakinlerinin kimler olduğu konusu, henüz tam olarak aydınlanmış değildir. Yerli halk arasında Hıristiyanlık ve Latince'nin yayılması, Roma hâkimiyeti döneminde gerçekleşti. M.S. IV. Asrın sonlarına yaklaşıldığında Roma İmparatorluğunun merkezî otoritesi zayıflamaya başladı. Bunun üzerine Sueviler (Suevos), Vandallar (Vandalus), Alanlar (Alanos) ve Vizigotlar (Godos/Visigodos) gibi barbar Germen kavimlerinin hücumuna maruz kaldı. Bunlardan sadece sayıları 200 bin kişi civarında olan Vizigotlar, Vandalları Kuzey Afrika'ya sürerek 468 senesinde ülkenin büyük bir bölümünü istila ettiler. Burada Toledo (Endülüs'ün Tuleytula'sı) şehri merkez olmak üzere egemenliklerini ilan ettiler.[112] Görüldüğü gibi bölge, İslâm orduları tarafından fethedilmeden öncebir Germen boyu olan Vizigotlar tarafından yönetilmekte idi. İspanya halkının çoğunluğu, kendilerine Katolik ismi verilen ve Roma Piskoposluğu'na bağlı olan Hıristiyanlardan oluşmakta idi. Burada, nüfus açısından azınlık olmalarına karşılık, ekonomik hayatta önemli rol oynayan Yahudiler de yaşamakta idi. Bunlar, dinî açıdan zulme ve haksızlığa uğratıldıkları gibi yaşadıkıları şehirlerden de zorla göz ettirilmişlerdi.

Vizigotlar, Roma hâkimiyeti döneminin tabakalaşmış toplum yapısını aynen aldılar. İnsanların, "*İmtiyazlılar*", "*Hürler*" ve "*Köleler*" şeklinde gruplandırıldığı bu toplum yapısında, bu grup veya tabakalardan herhangi birinde yer almayı belirleyen yegâne ölçü, kişilerin mensup oldukları aile veya sahip oldukları güç ve servet idi. Toplum tam anlamıyla bir piramidi andırmakta idi. Güç ve servet sahipleri en tepede, köle ve fakirler ise en altta idi. Bu dönemde

112 Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları* I, Ankara 1994, s. 1 – 2.

eşraf ve din adamları ülkeyi kendi lehlerine olacak şekilde büyük parçalara ayırdılar. Bunlar, muhteşem köşklerde oturup orta tabakayı teşkil eden ziraatçı ve tüccarlara ağır vergi yüklediler. Vizigotların bu uygulamaları, orta ve alt tabaka mensupları arasında derin bir hoşnutsuzluk ve gerginliğe yol açtı.

Aşağı tabaka, ülkenin ziraatıyla uğraşan köleleri içine alıyordu. Orta tabaka ise kölelerin karşılaşmış olduğu hayat sıkıntısından daha kötü şartlar içinde bulunuyordu. Zira devletin yükünü çekmek onlara düşüyordu. Onlar vergi ödemek suretiyle zenginleri daha çok zengin ediyorlardı. Bu dönemde karışıklılar içinde bulunan İspanya'daki Gotların son hükümdarı Rodrik (Rodrigo) idi.

Hicretin 88. yılında Halife Velid b. Abdülmelik (705–715), Musa b. Nusayr'ı Kuzey Afrika valiliğine tayin ederek hareket emrini verdi. Müslüman orduları, sahil şehri olan Sebte hariç olmak üzere Tanca dâhil bütün bir Kuzey Afrika'yı kontrol altına aldılar. Musa b. Nusayr ile azatlı kölesi Tarık b. Ziyad'ın çabaları sonucu bölgenin Berberî halkı İslâmiyet'i kabul etti.

Bizans'ın başkenti Kostantiniyye'den olan uzaklığı yüzünden İspanya'dan yardım görüp ona bağlanmış bulunan Sebte valisi Kont Julien, kızına yaptığı kötü muamele sebebiyle Rodrik ile sıkıntı yaşıyordu. Rodrik'ten intikamını almak gayesiyle Musa b. Nusayr'ı ziyaret ederek kendisiyle savaşmayacağını söylediği gibi Endülüs'ün fethinden de ona söz etti. Böylece Musa'yı fethe teşvik etti. Bu konuda karar verilirse Arap ordularına her türlü yardımı yapacağına dair söz verdi. Julien'in bu teklif ve teşvikini ihtiyatla karşılayan Musa b. Nusayr, durumu Şam'daki halifeye bildirdi. Velid b. Abdülmelik ise komutanına bir maceraya girmemesi ve tedbirli hareket etmesi talimatını verdi.

Bilindiği gibi fetih hareketlerinin, hilâfet merkezinin bilgisi ve tasdikiyle gerçekleştirilmesi gerektiği için Musa b. Nusayr,

İspanya'nın fethine dair görüşünü öncelikle Şam'daki halife Velid b. Abdülmelik'e bildirmişti. Halife'nin, askerlerin can güvenliği hususunda taşıdığı hassasiyetinin delili olan şu cümleyle cevap verdi: *"Önce ülkenin durumunu öğrenmen için keşif birlikleri gönder ki, böylece Müslümanları insana ürküntü veren bir denizde tehlikeye sürüklemiş olmayasın."* Bunun üzerine Musa b. Nusayr, durumun tesbiti amacıyla Julien'e ait gemilerle 710 senesi Temmuz ayında fetih planının ilk adımı olarak Tarif b. Malik komutasında 400 kişilik bir süvari birliğini İspanya'nın güney kıyılarına çıkardı. Herhangi bir kayıp vermedikleri gibi bol ganimetlerle dönen bu birliğin getirdiği haberler, o kadar ümit ve cesaret vericiydi ki, Musa, hiç beklemeden asıl fetih hareketinin başlamasını kararlaştırdı. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Tarık b. Ziyad 5 Receb 92 (28 Nisan 711) Salı günü çoğunluğu Berberîlerden oluşan 7 bin kişilik bir ordunun başında Sebte valisinin temin ettiği gemilerle İspanya'ya hareket etti. Müslüman fâtihler, boğazı geçerek daha sonra komutanlarının adıyla anılacak olan tepeye (Cebel-i Târık) ulaşıp çıkarma harekâtını başlattılar.

Müslümanların güneyden kuzeye doğru ilerlediklerini haber alan İspanya Kralı Rodrik, onları geri püskürtmek amacıyla büyük bir ordu ile harekete geçti. Bunun üzerine Târık b. Ziyâd, komutanı Musa b. Nusayr'dan yardım istedi. Bunun üzerine 5 bin kişi civarındaki takviye bir birlik, Müslüman orduya katıldı. İki ordu, Şezûne şehri yakınlarındaki Lekke (Bekke) nehri kıyısında 28 Ramazan 92 (19 Temmuz 711)'de karşı karşıya geldiler. 8–9 gün süren savaşta Müslümanlar galip geldi. Çatışmalar esnasında ordusuna komuta eden İspanya Kralı Rodrik nehirde boğularak öldü. Lekke Vadisi savaşının belki de en önemli yanı, belli bir ideal etrafında sıkıca kenetlenen küçük bir birliğin, şeklen bir arada bulunan fakat gerçekte farklı hedefleri kollayan büyük bir kitle karşısında başarıya daha yakın olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır.

Bu başarıdan sonra Tarık b. Ziyâd'ın emrindeki askerler ülkenin iç kısımlarına doğru ilerlerken Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr da onun hareketinden bir yıl sonra oğlu Abdullah'ı Kuzey Afrika'da bırakarak 18 bin kişilik ordusuyla İspanya'nın batı sahillerine çıktı. Endülüs'e gelen bu yeni Müslüman ordunun ilk önemli başarısı, ülkenin batısında yer alan İşbiliyye'yi (Sevilla) fethetmek oldu. Bundan sonra bölgedeki fetihler birbirini takip edecektir. Nitekim Musa b. Nusayr ile Tarık b. Ziyâd, Tuleytula'dan sonra İspanya'nın kuzey bölgelerine yönelerek Saragosa şehrini fethettiler. Daha sonra Fransa'nın güneyini hedef alan başlatıldı. Müslüman askerler, Narbonne şehrine ulaştıklarında halifenin geri dönülmesi emri üzerine seferi iptal ettiler. Bundan sonra Müslümanlar, ordularını Pirene'lerin güneyine çektiler. Fakat daha sonra Yani Ömer b. Abdülaziz döneminde Müslüman ordular, Pirene dağlarını aşarak Fransa'ya kadar gideceklerdir.[113]

113 Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, I, 308 – 319; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 16 – 23; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, s. 180 – 184.

ENDÜLÜS FETHİNİN SONUÇLARI

İslâmî fetihler, daha önce fethedilmiş bulunan bölgelerdeki halkın olduğu gibi, Endülüs'te de toplumun yaşantısında değişiklikler meydana getirdi. Vizigotlar'ın, özellikle alt tabakaya mensup insanlara yaptıkları haksızlık ve uyguladıkları zulüm son buldu. Zira Müslümanlar, İspanya topraklarına ayak basar basmaz, ırk, din, soy, mezheb, fakir ve zengin farkı gözetmediler. Onların nazarında Got, Vandal, Romalı ve Yahudi aynı idi. Bunların tamamı, hukuk karşısında eşit haklara sahip idiler. Bir Müslüman hangi haklara sahip ise onlar da aynı insanî haklara sahip idiler. Böyle bir uygulama, özellikle alt tabakaya mensup insanların eski dinlerini bırakıp Müslüman olmalarına da sebep oldu. Fâtihlerin, Hıristiyanlara karşı gösterdikleri bu müsamaha ve serbestiyet, onların İslâm'ı kabul etmelerinde büyük bir rol oynadı.[114]

Çok dinli ve çok kültürlü bir yapıda bulunan Endülüs'te yaklaşık sekiz asır süren Müslüman hâkimiyeti (711–1492) sırasında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler aynı ülke içinde bir arada ciddi problemlerle karşılaşmadan yaşıyorlardı.

114 Daha geniş bilgi için bk. T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, trc. M. Halil Halid, İstanbul 1343, s. 136 – 141; M. Zekai Konrapa, "Endülüs Tarihine Kısa Bir Bakış" *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi* (1964), II, 177.

Endülüs'te Hıristiyanlar ile Yahudiler dinî inanç, kurum, hukuk, âdet ve geleneklerini muhafaza ediyorlardı. Endülüs fethedilmeden önce Hıristiyan yöneticiler tarafından baskıya uğrayan ve zorla Hıristiyanlaştırma muamelesine tabi tutulan Yahudiler, Müslümanların adâletli ve müsamahalı yaklaşımları sonucu varlıklarını muhafaza ettiler. Aynı ılımlı politika, buradaki Hıristiyanlar için de geçerli olmuştu. Zaten Müslümanlar, böyle bir politikadan başkasını da uygulayamazlardı. Zira Peygamberlerinin gayr-i müslimlere karşı olan hareket tarzı ve politikası bu yönde idi. Bunun içindir ki, Musa b. Nusayr'dan sonra Endülüs'te valilik yapan Abdülaziz b. Musa b. Nusayr'ın Tudmir (Mürsiye) bölgesi hakimi Teodomiro ile yaptığı barış antlaşmasında, besmeleden sonra şöyle denilmektedir:

"Abdülaziz b. Musa b. Nusayr'dan Tudmir (Teodomiro) b. Abduş'a. Teodomiro, barışı kabl etmiş ve bunun karşılığı olarak kendisine Allah'ın ahdi ve zimmetiyle Resûlullah'ın zimmeti verilmiştir. Antlaşma şartlarına uydukları sürece onun ve onun idaresindeki herhangi bir Hıristiyan'ın malına zarar verilmeyecek, kendileri, çocukları ve kadınları öldürülmeyecek ve esir edilmeyeceklerdir. Dinleri sebebiyle aşağılanmayacaklardır. Kiliseleri yakılmayacaktır..."

Endülüs'te Müslümanlarla yerli halk arasında yapılan anlaşmalarda anlaşmalı olan şehir veya bölge halklarına önemli haklar verilmekteydi. Anlaşmalı halkların, kendilerine tanınan bu haklar karşılığında ise tesbit edilen belli miktarda yıllık cizye ve haracı ödemeleri, Müslümanların düşmanlarıyla işbirliği içine girmemeleri gerekiyordu. Anlaşmalı durumdaki şehir ve bölge halklarına aşağıda zikredeceğimiz haklar veriliyordu:

a. Can ve mal emniyetleri sağlanacak.

b. Dinlerini yaşama ve muhafaza konusunda güçlükle karşılaşmayacaklar, dinlerini terk etmeye zorlanmayacak, din ve inançlarından dolayı kınanmayacakları gibi mabedlerine de za-

rar verilmeyecektir.

c. Hür olarak yaşamaya devam edecekler, köleleştirilmeyeceklerdir.

d. Ailelerin parçalanmasına yol açabilecek tasarruflarda bulunulmayacaktır.

e. Kendi aralarındaki mesele ve ihtilaflarında kenedi hukuklarını uygulama hakkına sahip olacaklardır.[115]

Endülüs'ün fetih süreci ve sonrasında Müslüman yöneticiler, gayr-i müslim unsurlara karşı olumlu davranışlarda bulunmuşlardı, onları Müslümanların şehirlerinde ikamet ettirmişler, din, can, mal ve seyahat özgürlüklerini son noktasına kadar kullanmalarına izin vermişlerdi. Hıristiyanlar ve Yahudiler açısından bakıldığında Endülüs'teki yöneticilerin bu neviden uygulamaları, onların, Müslümanlarla tek bir devlet çatısı altında asırlarca bir arada yaşamalarına imkân vermişti. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce İspanya'da soy kırımla karşı karşıya kalan Yahudiler, Endülüs'te bu yeni düzen ile cemaatlerini, dinlerini, sosyal ve dinî hayatlarını korumuşlardır. Müslümanların bu insanî ve İslâmî anlayışlarından dolayı İspanya'da bulunan esir ve köleler Müslümanları büyük bir sevinçle karşılanmışlardı.[116] Arnold, İspanya'daki Müslümanlar ile gayr-i müslimler arasındaki münasebetten bahsederken daha farklı bilgiler de verir. Ona göre, İslâm fetihlerinin başlangıcında ne dinî baskı, ne de zorla Müslümanlaştırma gibi bir olay işitilmemişti. İspanya'da İslâmî idarenin Hıristiyan tebea (vatandaş) karşısında almış olduğu yumuşak tutum, iki din mensubunu birbirine yaklaştırmış ve bu iki topluluk arasında bazı karışımlar meydana getirmişti. Müslüman erkeklerle Hıristiyan kadınlar arasında evlilikler başla-

115 Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı mülahazalar (VIII – XI. Yüzyıllar Arası)" *İslâm ve Demokrasi (Kutlu Doğum Sempozyumu)*, Ankara 1998, s. 85 – 93; Atçeken, agm. s. 53.

116 T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, trc. M. Halil Halid, İstanbul 1343, s. 136.

mıştı. Mesela Endülüs valisi Abdülaziz b. Musa b. Nusayr, Kral Rodrigo'nun dul eşi (Egilona) ile evlenmişti. Bu dönemde birçok Hıristiyan, Arap isimlerini aldıkları gibi Müslüman komşularının âdetlerini de taklit ediyorlardı. Nitekim yine bu dönemde birçok Hıristiyan, erkek çocuklarını Müslümanlar gibi sünneti ettiriyorlardı. Ülkenin her tarafında Arap dilinin öğretilmesi, Latince eğitimin önüne geçmişti. . Böylece Hıristiyanlık ilahiyatının lisanı (dili) olan Latince, zamanla unutulmaya terk edildi.[117]

Endülüs'teki gayr-i müslimler, Müslüman yönetimi altında her türlü insanî ve medenî haklara sahip olarak hayatlarını devam ettiriyorlardı. Endülüs'teki İslâm fetihleri ve buradaki gayr-i müslimlere karşı uygulanan muamelelerden bahsederken Hitti şöyle der: "Müslüman fâtihlerin, burada kendilerine tabi olan gayr-i Müslimlere karşı daha başlangıçtan itibaren tutturdukları muamele, diğer fethedilmiş ülkelerin yerli ahalisine esas itibariyle gösterdiklerinden farklı bir durum ve karaktere sahip olmuş değildir. *Cizye* (baş vergisi) sadece Hıristiyan ve Mûsevîlerden alınırdı ki bunun vergi nisbetleri mükellefin içinde bulunduğu iktisadî seviye ile orantılı bir biçimde, yılda 20–25 dirhem ila 48 dirhem arasında değişmekteydi. Kadınlar ve çocuklar, yaşlı ve muhtaç fakirler ile aynı zamanda din adamları ve müzmin hastalıklara yakalanmış kimseler, pek tabiidir ki, bu cizye vergisinden muaf tutulurlardı.[118] Fakat aynı bölge Müslümanların elinden çıkıp Hıristiyanların eline geçince bu sefer tam bir işkence, zulüm ve katliam buradaki Müslüman ve Yahudilere uygulanır oldu. Bu kadarla da bitmiyordu. Zira Hıristiyan yöneticiler, kendi dinlerinin dışındaki dinlere yasaklama getirdiler. Halbuki burada Müslümanlar tarafından büyük bir medeniyet meydana getirilmişti. Bu medeniyet halesi içinde farklı din ve kültürlere sahip insanlar huzur içinde hayatlarını devam etti-

117 T. W. Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, s. 140 – 141; Atçeken, agm. s. 54.
118 Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 803.

riyorlardı. "Araplar, 711 (H. 93) senesinde İslâmiyet'i İspanya'ya sokmuşlardı. Miladın 1502 (h. 908) senesinde ise Ferdinand ve İzabella tarafından sadır olan bir ferman ile bütün İspanya kraliyeti dâhilinde din-i İslâm men edildi. Halbuki bu iki tarih arasında geçen asırlar zarfında Müslüman İspanya'da Orta çağın en parlak tarih sayfalarından biri yazılmıştır.[119]

119 Arnold, age. s. 135.

ENDÜLÜS'TE HIRİSTİYAN HÂKİMİYETİ

[MÜDECCENLER VE MORİSKOLAR]

Müslümanların, Endülüs'teki hâkimiyetlerinin sarsılmaya başlaması bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Tuleytula (Toledo)'nın 478 (M. 1085) yılında Hıristiyanların eline geçmesiyle başlamıştı. Tuleytula'nın, Kastil Kralı VI. Alfonso tarafından işgal edilmesi, Hıristiyanlar açısından çok büyük bir başarı idi. Bu başarıyla İspanya'da güç dengesi temelinden bozulmuş oluyordu. Hıristiyanlar Müslümanlar karşısında büyük bir üstünlük kazanmış oluyorlardı. Zira Tuleytula İspanya'nın ortasında bulunan ve bundan dolayı stratejik önemi haiz bir şehirdi. [120] Daha sonra Muvahhidler ile Kastilya Krallığı arasında 609 (1212) yılında yapılan ve Muvahhidlerin hezimeti ile sonuçlanan İkâb (Las Navas de Tolosa) savaşı, Hıristiyanların askerî sgücünün zirveye ulaştığı görülür. Nitekim bu hezimetten sonra Endülüs Müslümanlarına 3 asır başkentlik yapmış olan Kurtuba (Cordova)'nın 633 (1236) yılında, Endülüs'ün bir diğer önem-

120 Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 158.

li şehri olan İşbiliyye (Sevilla)'nın 646 (1248) yılında Hıristiyanların eline geçmesiyle siyasî ve askerî hâkimiyetleri bitme noktasına gelmişti.

Hıristiyanların hâkimiyetine geçen Endülüs topraklarındaki Müslümanların bir kısmı Kuzey Afrika'ya, bir kısmı da Gırnata gibi Müslümanların elinde kalan şehirlere göç ettiler. Göç etmeyip yerlerinde kalan büyük çoğunluk ise Hıristiyanların idaresinde yaşamaya başladılar. Hıristiyanların hâkimiyetinde yaşamaya devam eden Müslümanlara "Müdeccen" [121] ismi verilmiştir. Bunlar, din ve inançlarını rahatça yaşama konusunda kendilerine teminat verilen kimselerdi. Bununla beraber Kastilya kraliçesi İzabella ile Aragon kralı Fernando'nun (Ferdinand) 1469 yılında evlenmeleri, Endülüs Müslümanları için ciddi sonuçlar doğuracak bir sürecin başlamasına sebep oldu. Bu evlilik, başlangıçta Müslümanlar karşısında dağınık bir vaziyette devam eden İspanyol saldırılarının daha sistemli ve daha güçlü hale gelmesini sağladı. Nitekim bu evlilikten sonra Endülüs Müslümanlarının elinde kalan son İslâm toprakları da tek tek işgal edilmeye başlandı. Tek din, tek ülke sloganı ile hareket eden İzabella ile Ferdinand, hedeflerine ulaşabilmek için her hareketi meşru gördüler. Bu sebepledir ki, Endülüs'ün son kalesi olarak ifade edilen Gırnata şehrinin 9 aylık bir direnişten sonra 897 (M. 1492) yılında yapılan antlaşma sonucu Hıristiyanlara teslim edilmesiyle Endülüs Müslümanlarının 8 asır süren İspanya hâkimiyetleri sona ermiş oldu.

Kral Ferdinand ve kraliçe İzabella, Gırnata anlaşmasının hükümlerine ancak 5 yıl riayet edebildiler. 1497 senesine gelindi-

121 Müdeccen: Sözlükte müdeccen, "bir mekâna yerleşip kalmak, alışmak, uyum sağlamak" anlamına gelen decn kökünden türeyen "müdeccen" kelimesi, bulunduğu mekâna yerleşip kalmış, oraya uyum sağlamış manasında olup XV. yüzyıldan itibaren İspanyolların geri aldıkları Endülüs şehirlerinde antlaşmalar çerçevesinde Hıristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya devam eden Müslümanlar için kullanılmış bir tabirdir. Mehmet Özdemir, "Müdeccen" *DİA*. XXXI, 465.

ğinde Müslümanların medenî haklarında bazı kısıtlamalar yaptılar. Söz gelimi, Müslümanların güvenliklerini sağlamak maksadıyla silah taşımaları yasaklandı. Şehir idare meclisindeki Müslüman üyelerin vazifelerine son verildi. Şehir merkezinde oturanlar, şehir dışına ve kenar mahallelere göçe zorlandılar. Köyde yaşayan Müslümanların toprak satmalarına bir şey denmezken toprak almaları yasaklandı. Buradaki sıkıntılara dayanamayan veya Kuzey Afrika'ya göç etmek isteyen birçok Müslüman'ın arazisi Hıristiyanların eline geçti. Ancak bütün bu tedbirler, Gırnata Müslümanlarının tasfiyesi için yeterli değildi. Kilise çevreleri, yoğun bir şekilde Hıristiyanlaştırma siyasetiyle meselenin üstesinden gelebileceklerini düşünüyorlardı. Bununla birlikte bu konuda nasıl bir metod takip edecekleri konusunda görüş ayrılığı vardı. Papazlardan bazıları, ikna yoluyla Hıristiyanlaştırma metodunun uygulamasını isterken, bir kısmı da zor kullanmak suretiyle bunun gerçekleşebileceği görüşünde idiler. Önce ikna yoluyla Hıristiyanlaştırma denendi. Fakat bu metodla kayda değer bir başarı sağlanamadığı için zorla Hıristiyanlaştırma metodu kullanıldı. Zorla Hıristiyanlaştırma metodunun fikir babası olan ve aynı zamanda Katolik kral ve kraliçeye müsteşarlık da yapan Tuleytula Piskoposu Francisco Ximenez de Cisneros, 1498 senesinde Gırnata'da faaliyete başladı. Halkın, İslâm'la ilgili bilgi kaynaklarını kurutmak için Arapça dinî eserleri toplattırarak yaktırdı. Hıristiyan olmayan Müslümanların cezası, zincire vurulup zindana atılmak ve Hıristiyanlığa girdiğini söyleyinceye kadar işkence görmekti. Hıristiyan bir tarihçi olan Philip K. Hitti de bu konuda şöyle demektedir:

"Katolik majesteleri Ferdinand ve İsabella, Müslümanların tabi tutuldukları teslim şartlarına bağlı kalmada başarı gösteremediler. Kraliçenin özel günah çıkarma papazı Kardinal Francisco Ximenes de Cisneros'un komutası altında tertiplenen ve geride kalan Müslümanların kılıç ve zor kullanılmak suretiyle irti-

dad ettirilip Hıristiyan dinine sokulmaları maksadına matuf bir askerî harekât 1499 yılında başlatıldı. Bu kardinalin ilk işi, İslâmî konularda kaleme almış el yazması kitapları toplatıp yaktırmak suretiyle piyasadaki dolaşımını durdurmak olmuştur. Şimdi artık Granada (Gırnata) şehri, Arapça yazılmış bu kitapların yığınlar halinde yakılmasından oluşan "şenlik ateşleri"ne sahne oluyordu. Engizisyon adı verilen işkence ve zulüm hareketleri, müessesevî bir hale getirilmiş ve yoğun bir biçimde devamlı işler halde tutuluyordu."[122]

Bu ve benzeri uygulamalar karşısında Gırnata Müslümanlarının tepkileri çok sert oldu. 1499 senesinde Beyyazîn Mahallesi halkı ayaklandı. Üç gün sonra bastırılan bu ayaklanmaya katılanlar, topluca vaftiz olmayı kabul etmeleri şartıyla bağışlandılar. 1500 senesinde Buşurrât halkı, 1501'de ise Meriyyeliler, Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı isyan ettiler. Ancak kanla bastırılan bu isyanların sonucu da Beyyazîn'inkinden farklı olmadı. Yani Müslüman halk, Hıristiyan olmayı kabullenmek suretiyle canlarını kurtarabildiler. Bu arada pek çok Müslüman erkek ve kadın esir diye köle pazarlarında satışa çıkarıldılar.[123]

İspanya'da "Morisko" adı verilen bir sınıf halk bulunmaktadır. Aslında Morisko, Ortaçağdan beri İspanya'da Müslümanlar için kullanılan "Moro" adına XV. yüzyılın sonlarında "isko" ekinin ilavesiyle türetilmiş bir kelime olup "Müslümanlara mensup veya Müslümanlardan geriye kalan şey" anlamında kullanılmaktaydı. Büyük çoğunluğu baskı altında din değiştiren Moriskolar, İspanyol kaynaklarında, eskiden beri Hıristiyan olan halk ile aralarındaki farkı vurgulamak için "yeni Hıristiyanlar" adıyla da geçmektedir. XVI–XVII. yüzyıl İspanya tarihinde özel bir yere sahip bulunan bu topluluğun temel hususiyeti, işkence,

122 Hitti, *İslâm Tarihi*, III, 880.

123 Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 204–207.

baskı ve zorla Hıristiyanlaştırma sonunda meydana gelen toplumdaki insanların biri gizli, diğeri açık olmak üzere çift kimlikli olmalarına sebep oldu. Bunlardan biri, ancak evlerde ve gözden uzak mekânlarda ortaya çıkarılabilen Müslüman kimliği, diğeri de toplum içinde gösterilen Hıristiyan kimliği idi.[124]

İspanya yönetimi, Moriskolar'ın dinlerinden tamamen vazgeçirilip Hıristiyan toplumunun içinde eriyip asimile olabilmeleri için bir dizi yasağı devreye soktu. Öncellikle İslâmî usûllere göre kesimlerin yapıldığı mezbahalar ve kasap dükkânları kapatıldı. Arap isim ve unvanlarının kullanılması, Arapça konuşulması, Arapça kitap bulundurulması, çocukların sünnet ettirilmesi ve kadınların tesettüre göre giyinmesi yasaklandı. Altı yaşından küçük çocukların Hıristiyan terbiyesi ile yetiştirilmesi için manastırlara yerleştirilmeleri kararlaştırıldı. Bu kararlara uyulup uyulmadığını kontrol etmek ve bunları ihlal edenlere karşı cezaî müeyyide uygulamak amacıyla başta Gırnata (Granada) ve Belensiye (Valencia) olmak üzere Moriskolar'ın kalabalık bulundukları yerlerde Engizisyon mahkemeleri kuruldu. Bir Morisko'nun, Ramazan ayında gündüz kendisine sunulan yemeği veya herhangi bir günde domuz etini yememesi, Cuma günü temizlik yapması veya evini kilitlemesi, çocuklarına Müslüman kültürüne ait bir isim vermesi, Arapça konuşması, ağzından "Allah", "Muhammed" lafızlarından birinin çıkması ve yatak odasında haç bulundurmaması gibi sebepler engizisyon mahkemesine sevki için yeterli idi. Mahkemelerde kendilerine yüklenilen suçu itiraf eden sanıklar, para cezası, mal müsaderesi, kürek mahkumluğu veya yakılarak öldürülme gibi cezalara çarpılmaktaydı. Papalık tarafından İspanya engizisyonuna gözlemci olarak gönderilen rahip Lorenzo 1481–1517 yılları arasında ülke genelinde 13.000 kişinin diri diri yakılma cezasına mahkum edildiğini bildirmektedir. Bütün bunlara rağmen Moriskolar tam ve istenilen şekilde asimile edilemedi. Osmanlı Devleti'nin Kanunî Sultan

124 Özdemir, "Moriskolar" *DİA*. XXX, 288.

Süleyman zamanında Akdeniz'de ulaştığı güç, Endülüs medeniyetinin tekrar canlanacağı ümidiyle Moriskolar'ın Müslüman kimliklerine daha sıkı sarılmalarına sebep oldu. Öbür taraftan Barbaros Hayreddin Paşa, Turgut Reis, Piyale Paşa ve Salih Paşa gibi Türk denizcilerinin İspanya kıyılarına düzenledikleri seferlerde çok sayıda Morisko, Kuzey Afrika'ya nakledildi. Sadece Kanunî Sultan Süleyman tarafından gönderilen Kaptan-ı derya Hayreddin Paşa, 70.000 Müslüman'ı İspanya iskelelerinden kurtararak Afrika sahillerine geçirmişti. Bu gelişmeler üzerine II. Felipe, asimilasyon faaliyetlerinin daha sıkı uygulanması için 1567'de yeni bir ferman çıkardı. Bu fermanla, Moriskolar'ın yaşadıkları yerleşim merkezlerine 12'şer Hıristiyan ailenin yerleştirilmesini, üç yıl içinde Arapçayı tamamen bırakarak İspanyolca öğrenmelerini, kadınlarının Hıristiyan kadınlar gibi giyinmelerini, evlerinde Arapça kitap bulundurmamalarını, kendi müzik ve danslarını icra etmemelerini, çocuklarını kilise okullarına göndermelerini emretti. Bu fermandan sonra engizisyon mahkemelerinin ve mahallî yöneticilerin baskıları daha da arttı. Özellikle Gırnata'da Moriskolar'ın mülkleri ellerinden alındı. Bunun üzerine II. Felipe'nin, Almanya'da Protestanlar ve Hollanda'da Calvenistler tarafından çıkarılan isyanlarla meşgul olmasını fırsat bilen Gırnata Moriskoları, vaftiz adı Hernando de Cordova de Valor olan Muhammed b. Ümeyye'nin önderliğinde 1568'de ayaklandılar. Osmanlılardan da İspanya üzerine bir deniz seferi düzenlemesini talep ettiler. Fakat o sırada Sultan II. Selim, Kıbrıs'ın fethiyle meşgul olduğundan ancak Cezayir Beylerbeyi Kılıç Ali Paşa vâsıtasıyla bir miktar asker, erzak ve silah yardımı yapabildi. Gerek yardımın beklenen ölçüde olmaması, gerekse birçok Morisko'nun isyandan vazgeçmesi yüzünden hareket bir süre sonra zayıfladı. Nihayet Muhammed b. Ümeyye'nin yerini alan Mevlay Abdullah b. Abbo'nun öldürülmesiyle 1571'de sona erdi. Bunun üzerine İspanya idaresi, Gırnata ve civarında yaşayan yaklaşık 84.000 Morisko'yu Osmanlılarla ilişkilerini tamamen kesmek ama-

cıyla ülkenin kuzeyindeki Kastilya'nın kırsal kesimlerine sürdü.[125]

Beni Ahmer Devleti'nin (897/1492)'de yıkılması üzerine İspanya'da son İslâm devleti de ortadan kalkmış oldu. Böylece burada sekiz asır devam etmiş olan İslâm hâkimiyeti sona ermiş oldu. 800 sene İspanya'da hâkim yaşayan bir medeniyetten Elhamra Sarayı ile kiliseye çevrilen Kurtuba Câmii harabelerinden başka bir iz kalmamıştı.

Müslümanlar, İspanya'da fethettikleri yerlerde Hıristiyanlara dinlerinde tam bir serbestî tanımışlardı. Halbuki İspanya kralları, Müslümanlardan aldıkları yerleri kan gölüne çevirdiler. İspanyolların Müslümanlara karşı gösterdikleri vahşet pek büyük olmuştu. Şehirler yakılıp yıkıldı, aile ocakları söndürüldü. Müslümanlar zorla Hıristiyanlaştırılmaya çalışıldı. Bundan başka Müslümanların bir kısmı memleketten sürülürken bir kısmı dinî merasimle şehir meydanlarında yakıldı. Irz ve namusa tecavüz sevap sayıldı. İsteyenler esirlerini öldürebilirlerdi. Müslümanlar açısından mal ve can emniyetinin kalmadığı bir ortam meydana getirildi. Paha biçilmez kıymetli eserler ateşe yakıldı. Kütüphaneler dolusu kitaplar ateşe verildi. Böylece bir medeniyet (İslâm Medeniyeti) yok edildi. O, mamur memleketler çöle döndü. Daha önce de temas edildiği gibi Arapça ve İslâmî ibadet yasaklandı. Engizisyon mahkemeleri sonucu kısa zamanda İspanya'da Müslüman kalmadı.[126] Bu dönemde Müslümanlara reva görülen uygulamayı anlatan Ziya Paşa, buradaki Müslüman esirlere karşı takınılan tavır ve uygulama hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Biz, bu bilginin çok azını özetleyerek buraya almak istiyoruz. Onun verdiği bilgiye göre Müslüman esirlere yapılan muamelenin bir benzeri dünyada görülmemişti. Bu muameleye yürek dayanmazdı. Bunların yaşamalarından ölüm bin

125 Özdemir, "Moriskolar" *DİA.* XXX, 288 – 289; M. Zekai Konrapa, "Endülüs Tarihine Kısa Bir Bakış" *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi* (1963), I, 1, 175 – 184.

126 Konrapa, "Endülüs Tarihine Kısa Bir Bakış" gösterilen yer, s. 184.

kat daha iyi idi. Zira bunlara karşı çıkarılan ve yürürlüğe giren kanuna göre Müslüman bir esir ne canına, ne malına ne de ırzına sahip idi. Bu yüzden kimin canı isterse Müslüman esirine işkence edebileceği gibi onu istediği bir şekilde öldürebilirdi de. Esirinin gözleri önünde onun karısına veya kızına tecavüz de edebilirdi. Bu durumda Müslüman esir hiçbir şekilde söz söyleme hakkına sahip değildi.[127]

İşte böyle bir vahşetin devam etmekte olduğu bir dönemde hem Afrika, hem de Osmanlılardan yardım istenmişti. O zaman İstanbul'da Osmanlı tahtında Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu II. Bâyezid bulunmaktaydı. Bu sıralarda Osmanlı Devleti, Adana ve güney sınırlarında Memlûk Devleti ile savaşıyordu. Aynı zamanda II. Bâyezid'in küçük kardeşi Cem Sultan meselesi de Pâdişahı meşgul ediyordu. Bununla beraber II. Bâyezid, Papa'ya elçi göndererek oradaki Müslümanlara yapılacak muamelenin aynısının İstanbul'daki Hıristiyanlar için de geçerli olacağını bildirmişti.[128] Gırnata'nın son hükümdarı Ebû Abdullah es-Sağir, İstanbul'a bir elçi göndermek suretiyle Osmanlı hükümdarından yardım istiyordu (891/1486). Elçinin elinde oradaki Müslümanlara yapılan eza ve işkenceleri anlatan bir de kaside vardı. Bu kaside, Ebu'l-Beka Salih b. Şerif er-Rundî'ye ait idi. Biz de "Endülüs Mersiyesi" adını taşıyan bu kasideyi, Şam ve Çanakkale'de öğretmenlik ve müdür yardımcılıklarından sonra Diyarbakır'da Maarif Müdürlüğü yapmış ve orada vefat etmiş olan Mehmet Nizameddin Bey'in nazmen yaptığı tercümesinin bir kısmını buraya alıyoruz:

"Hengâm-ı tamamında gelir her şeye noksan
Ömründeki hoşluklara aldanmasın insan
Her şey mütehavvil, bu fena sence de meşhûd
Bir lahza meserret göreni kahreder ezman

127 Geniş bilgi için bk. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul 1304, III, 115 – 127.
128 Ziya Paşa, Endülüs Tarihi, III, 245; Konrapa, agm. s. 182

Dünya denilen yer olamaz kimseye müşfik
Bir hal-i muayyende devam eylemez ekvân

İslâm'a nazar değdi, musibetler erişti,
Hâli (boş) bugün İslâm'dan o aktar, o büldan (memleketler)
Sor, Mürsiye'nin halini sen şimdi Valans'tan
Sor, nerde ne hal oldu bugün Şatıba, Ceyyân
Sor, dâr-ı ulûm olmuş olan Kurtuba nerde
Sor, nerde yetiştirdiği her âlim-i Zişan
Sor, Hıms'ı bugün nerde, o nüzhetleri nerde
Sor, nerde o azb nehri o feyyaza vü reyyân
Bunlardı birer âsimesi (başkent), cümle bilâdın
Beyhude beka lafzı, fenayâb ise erkân
Maşûku için ağlayan aşık gibi gamla
Masûm olan İslâm'ı bütün eyledi giryan (ağlama)
İslâm'ı tükemekle o yerler çöle döndü.
Onlar ki, bugün bulmadadır küfr ile ümran
Mescidlerinin yerleri hep oldu kenise (kilise)
Her buk'ada nakus u sanem (haç ve put) oldu nümayan
Câmidse (cansız) de hatta buna mihrablar ağlar
Hatta buna minberler olur mersiyehân
Ey gafil! Uyan mev'za-i dehre nazar kıl
Sen uykuda olsan bile dehr (zaman) olmada yekzan (uyanık)

Ey karşıdaki kıtada rahat yaşayanlar!
Siz Endülüs'ün haülini hiç duymadınız mı?
Her kafile etmişken onu âleme destan
Acizleri sizden ne kadar istedi imdad
Hep öldü esir oldu, kımıldanmadı insan
Ya Rab! Bu tekatu' (kopukluk) nedir İslâm arasında?

Dün, her yere sultan iken onlar, bugün eyvah
Küfür ellerinin hükmüne kulluk ile nâlân
Görseydin eğer onları bikes (kimsesiz) mütehayyir (şaşkın)
Eylerdi sana zilletin envaını ilan
Görseydin o ağlaşmayı onlar satılırken
Eylerdi hayran (kaplardı) seni ahval ile ahzan (hüzün, keder)
Ya Rabbi! Cüda eylediler (ayırdılar) mader u tıflı (ana ile çocuğu)
Eylerse teferruk nasıl ervah ile ebdan (ruhla bedenin ayrılması gibi)

Râm etmek için cebr ile hep aldılar elden
Gözler dolu yaşlarla yürekler ise hayran (şaşkın)
Eyler bu mesel hüzn ile her kalbi izabe (eritmek)
Kalbinde eğer var ise İslâm ile iman." [129]

129 Mersiyenin Türkçe ve Arapça tam metni için bk. M. Zekai Konrapa, "Endülüs Mersiyesi-Nizamî Tercümesi" *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi* (1963), I, 1, 165 – 174.

HAÇLI SEFERLERİ

Dönemin Müslüman tarihçilerinin "Franklar" kelimesiyle ifade ettikleri "Haçlılar" tabiri, doğuda ilk defa Osmanlılar tarafından Fransızca "Croisades" kelimesinin karşılığı olarak "Ehl-i Salîb", Araplar tarafından da "Salîbiyyûn" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu seferlere katılanlar, elbiselerinin üstünde haç işareti taşıdıkları için bu ad verilmiştir. 1096 yılında başlayan Haçlı Seferleri, 1291'de Latin Hıristiyanların doğuda son merkezleri olan Akka'dan çıkarılmalarına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi kapsar. Bu dönem içinde dokuz büyük sefer yapılmış, bu seferler arasında bazı küçük girişimler de olmuştur. Daha sonra Müslüman Türk dünyasına karşı yapılan bütün savaşlar da Haçlı Seferleri olarak değerlendirilmiştir.

Haçlı hareketinin ortaya çıkış sebebi, bu konuda araştırma yapan ilim adamlarını en çok meşgul eden konuların başında gelmektedir. Bu hareketi doğuran sebeplerin çeşitliliği üzerinde durulmasına rağmen Batı dünyası Haçlı seferlerinin asıl etkeninin dinî unsurlar olduğu kanaatindedir. [130]

İslâm'ın ortaya çıkması ve çok kısa bir süre sonra Doğu Hıristiyan dünyasının temsilcisi olan Bizans'ın elinden Suri-

130 Işın Demirkent, "Haçlılar" *DİA.* XIV, 525.

ye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'yı alması, İstanbul Patrikliğini endişeye sevk etmişti. Bundan kısa bir müddet sonra İberik Yarımadası'nın (Endülüs) Müslümanların eline geçmesi ve orada bir devlet kurmaları, daha sonra Kuzey Afrika'daki Ağlebî Devleti'nin Sicilya'yı alması, Akdeniz'de deniz hâkimiyetinin Müslümanların eline geçmesi ve böylece bir anlamda Roma'nın tehlikeye düşmesi, Papalığı büyük bir endişeye sevk etmişti. İşte bu korku ve endişe, Papalığın, Hıristiyanları, Müslümanlara karşı tahrik etmesine sebep olmuştur.

Bizans üzerindeki İslâm Arap baskısı Abbasîlerin ilk yüzyılından sonra zayıflamış ve tehdid unsuru olmaktan çıkmıştı. İşte bu sırada Selçuklu Türklerinin ortaya çıkması, Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya doğru akmalarına sebep olmuştu. Bu hareketin (Anadolu'ya gelip yerleşme) durması ve Anadolu'nun Türklerden temizlenmesi için harekete geçen Bizans İmparatoru Romen Diogenes'in 1071 yılında Malazgirt'te mağlup ve esir alınması, Bizans tarihi için büyük bir felaket olarak kabul edildi. Bizans tarih yazarları, her vesileyle bu korkunç güne işaret ederler Aslında bu, sadece Bizans için değil, bütün bir Hıristiyan Avrupa için de felaketti. Bu felaketten sonra Bizans, Hıristiyanlığın koruyucusu olma iddiasında bulunmayacak duruma gelmişti. Zira o, bu iddiasını savaş meydanında yitirmişti. [131]

Bu gelişmeler, Hıristiyan din adamlarının Hıristiyanları, Müslümanlara karşı daha çok ve daha büyük bir nefretle tahrik etmelerine sebep olmuştur. Nitekim Fransa doğumlu Papa II. Urbanus, Clermont Konsili sırasında din adamları ile halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitaben yaptığı konuşmada (27 Kasım 1095) şöyle diyerek halkı Haçlı seferlerine katılmaya çağırıyordu:

"Kudüs ve Konstantinopol şehri sınırlarından uğursuz ha-

131 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1986, I, 50; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, I, 529.

berler geliyor, Pers krallığı üzerinde beliren bir ırk, barbar halklar, Doğuda Hıristiyanların topraklarını istila ettiler ve tanrıyı buradan uzaklaştırdılar. Buraları yakıp yıktılar. Bu istilacılar, Türkler ve Araplardır. Akdeniz boyunca Konstantinopol'e dek ulaştılar. Burası Aziz Georg'un Ordusu denilen boğazdır.

Konstantinopol İmparatorluğu artık sakat bırakıldı. O kadar çok toprak kaybetti ki, onun gövdesinden ayrılan toprakları, bir gezgin iki ayda kat edemez. Şimdiye dek bu imparatorluk bizim kale duvarımızdı. Şimdi ise dar boğazdadır.

Türkler, pek çok Hıristiyan'ı yakalayarak kendi ülkelerine götürdüler. Her yerde Tanrı'nın kilisesini yakıp yıktılar veya onları kendi ayinleri için kullanmaya başladılar. Size daha fazla ne söylemeliyim? Dinleyin. İstilacılar, sunakları bedenlerinin pislikleriyle dolduruyorlar, Hıristiyanları sünnet ediyorlar ve akan kanı da sunaklara ya ada vaftiz kurnalarına dolduruyorlar. Artık Tanrı'ya ibadet için kullanılmayan kiliseleri atlarına ahır yapıyorlar. Evet kiliseler kullanılıyor, ama mukaddes insanlarca değil! Sadece Türkler onları kullanabiliyor. Şimdi Kutsal Meryem'in naaşının yakıldığı kilisede başka kimler var?

Şu anda bile Türkler Hıristiyanlara işkence ediyorlar. Onları bağlayıp oklarını vücutlarına dolduruyorlar ya da onlara diz çöktürüp kafalarını vücutlarından ayırıyorlar. Kadınların ırzına geçilmesini nasıl anlatayım? Bundan bahsetmektense hiç konuşmamak daha iyidir. Sizler, Fransa'da İspanya sınırlarından gelen feryatları duydunuz. Belki de karılarınızın vahşete uğradığı ve çocuklarınızın önünüze katılıp köle diye götürüldüğü günler gelecek."[132] Bu, gerçeğe uymayan ve tahrik edici konuşma devam edip gitmektedir.

Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun sür'atle Müslüman Türk diyarı haline gelmesi, Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın İznik

132 Harold Lamb, *Haçlı Seferleri*, trc. Gaye Yavuzcan, İstanbul 2010, s. 57 – 58.

merkez olmak üzere 1075 veya 1080 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurması, Bizans'ı telaşlandırmıştı. Bu dönemde bir taraftan Endülüs (İberik yarımadası), bir taraftan da Anadolu yolu ile Avrupa ve Hıristiyanlığın tehlikeye girmesi, ayrıca Hıristiyanlığın kutsal şehirleri olan Urfa, Antakya ve Kudüs'ün Müslümanların elinde bulunması, onlar için ayrı bir tahrik unsuru idi.

Burada şuna da işaret edelim ki, Karanlık Ortaçağ Avrupa toplumunu bu seferlere zorlayan unsurların, aslında siyasî, sosyal ve ekonomik olduğu da belirtilmektedir. Batılılarca ileri sürülen dinî motifin sadece itici bir güç olduğu belirtilmektedir. Çünkü Haçlı Seferleri düşüncesinin ortaya atıldığı sırada Avrupa'da yıllardan beri süregelen açlık, yoksulluk ve toprak azlığı gibi sıkıntıların doğurduğu kargaşanın yanında ücretli askerlik anlayışı ve kolonizatör bir taşma hareketi de başlamış bulunuyordu. Avrupa toplumu üzerinde en büyük etkiye sahip bulunan kilise, hem düzenin bozukluğuna çare arıyor, hem de gittikçe artan gücünü Doğu'ya hâkim olmak için kullanmak istiyordu. Bu hareketin başlamasına öncülük eden kilisenin, Doğu'ya yapılacak bir seferin sağlayacağı faydaları topluma yayarken dinî motifi ön plana çıkarması normaldi. Haçlı seferlerine katılanlara günahlarının affını ve uhrevî mükâfat vaad eden kilise, siyasî amacını gerçekleştirmek için dinî motiflerden faydalanmıştır. "Kutsal toprakları kurtarma" sloganı, Haçlı seferlerinin hedefini açıklamaktan ziyade, kamufle etmek maksadıyla kullanılmıştır. Zira bu seferlerin hedefi olarak gösterilen Kudüs, Hz. Ömer tarafından fethedildiği 638 yılından beri Müslümanların hâkimiyetinde idi. Batı Hıristiyanları bu duruma en küçük bir reaksiyon göstermemiş, Bizans ise durumu kabullenmişti. Ancak XI. Yüzyılın sonuna doğru Batı toplumunda meydana gelen uygun ortam sayesinde Avrupa harekete geçme fırsatını yakaladığına, yüzyıllardan beri bütün Akdeniz çevresine hâkim bulunan Müslümanların gücünü kırabileceğine ve özellikle yarım asırdan beri

Anadolu'ya yerleşmekte olan Türkleri söküp atarak bu topraklara sahip olabileceğine inanıyordu. Gerçekten de 1096 yılında başlayan ilk Haçlı seferinin orduları daha Kudüs'e ulaşmadan ve ulaşacağı da henüz belli değilken Avrupalıların önce Urfa'da, ardından Antakya'da Haçlı devletleri kurmaları onların bu maksatlarını açıkça ortaya koymuştur.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa için bu hedefi gerçekleştirecek bir fırsat ortaya çıktı. 1074 yılında Bizans İmparatoru VII Mikhail (1071–1078), o zamana kadar Hıristiyanlığın doğu sınırını koruma görevini üstlenmiş olan imparatorluğun askerî bakımdan düştüğü zaafı gidermek üzere papalık aracılığı ile Avrupa'dan Türkler'e karşı ücretli asker yardımı istemekteydi. Esasen papalık da bir süreden beri Bizans'ın Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramamasından endişe duyuyordu. Bu sebeple Papa VII. Gregorius, imparatorun askerî yardım çağrısını olumlu karşıladı. Ancak yardım gerçekleştirilemedi. Bununla beraber 15 yıl sonra papalık tahtına çıkan II. Urbanus ile Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos (1081 – 1118) arasında aynı konu yeniden ele alındı. Bu sırada Anadolu'da Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın 1086 yılında ölümünden sonra Türk beyleri arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden hâkimiyet bölünmüştü. Sultan Melikşah'ın 1092'deki vefatından sonra Büyük Selçuklu Devleti içindeki otorite boşluğu ve iktidarı ele geçirmek için hânedan mensupları arasında başlayan mücadeleler Türk dünyasını zor duruma sokmuştu. Bu sebeple Bizans imparatoru, güçlü ordularla yapılacak birkaç seferin Anadolu'daki Türk kudretini tamamen kıracağını düşünüyordu.

İmparatorun yardım isteğini kabul eden Urbanus, bu isteği farklı bir açıdan değerlendirdi. Ona göre ücretli asker toplamak yerine Batı'nın şövalyelerini, topraksız köylülerini, açlık ve sefalet içinde yaşayan halkını, para ve toprak sahibi olacakları vaadiyle zengin Doğu'ya askerî sefer düzenlemeye teşvik etmek Av-

rupa için çok daha faydalı bir girişim olurdu. Ancak geniş kitleleri bu hususta etkilemek için sadece maddî menfaat vaadi yeterli değildi. Zira batı dünyası, Bizans'ın elde edeceği başarılardan çok maddî bakımdan kendi çıkarlarına uygun düşecek, manevî bakımdan da dinî hislerini tatmin edecek bir çağrının uyandıracağı cazibe ile Doğu'ya yönlendirilebilirdi. Dolayısıyla bu ülkelere düzenlenecek sefer İsa aşkı, din uğruna fedakârlık ve din kardeşlerine sevgi teması üzerine oturtulmalıydı. Bu anlayıştan hareketledir ki, Papa II. Urbanus, daha önce temas edildiği gibi, Clermont Konsili sırasında din adamları ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitab ederek onları Haçlı seferine katılmaya çağırdı (27 Kasım 1095). O, Batı Hıristiyanlarına, Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın dinî açıdan çok şerefli bir görev olduğunu Söyleyen Urbanus, Türklerin hâkimiyeti altında yaşamanın ne kadar feci olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini, bu yüzden doğu Hıristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini anlattı. [133]

Burada şuna da işaret edelim ki Urbanus hitab ettği bu kalabalığa sadece Bizans'tan bahsetmiyordu. O, üzerine basa basa Kudüs'ün kendine has kutsallığına işaret ediyor ve orada hac edenlerin çektiklerini tasvir ediyordu. Böylece karanlık bir tablo çizdikten sonra büyük bir çağrıda bulundu. Batı Hıristiyan âlemi doğuyu kurtarmak için hemen yola çıkmalı idi. Zengin ve fakir aynı şekilde yola dökülmeli idi. Bunlar, birbirlerini bırakıp haklı bir savaş yapmalı idiler. Böylece "Tanrı'nın" istediği bir iş yapmış olacaklardı. Bu işte de tanrı onlara rehber olacaktı. Savaşta hayatını kaybedenlerin günahları affolunacaktı. Burada, bu dünyada, hayat gerçekten sefil ve kötülüklerle dolu bir şey idi. İnsanlar vücutları ve ruhları ile kendi kendilerini mahvetmeye uğraşıyorlardı. Orada ise kendilerini, Tanrı'nın dostları sıfatıyla se-

133 Daha geniş bilgi için bk. Demirkent, "Haçlılar" *DİA*. XIV, 526 – 546.

vinç dolu bir hayat beklemekte idi. Kimse tereddüt etmemeliydi. Herkes yaz başlangıcında hareket etmek üzere hazırlanmalıydı. Tanrı onları sevk edecek ve onlara yol gösterecekti. Onun bu ateşli konuşması, halkta derhal yankı buluyor ve "Deus le volt!" (Tanrı böyle istiyor) sesleri yükseliyordu. Urbanus konuşmasını tamamlamıştı ki, Le Puy piskoposu makamından fırlayıp taht koltuğu önünde diz çökerek bu kutsal sefere katılması için izin istedi. Derhal yüzlerce kişi ona uyarak papalık tahtının etrafına koşuştular. Bundan sonra Kardinal Gregorius, dizlerinin üzerine çökerek "confiteor" (günah çıkarma duası) u yüksek sesle okumaya başladı. Bütün halk kitlesi bunu bir ağızdan tekrar etti. Dua bitince Urbanus tekrar ayağa kalkarak halkı takdis etti.[134]

Papa, piskoposlardan haçlı seferini her tarafta anlatmalarını ve bu konuda vaaz etmelerini istemişti. Bundan dolayı Haçlı seferlerinin heyecanı bütün Avrupa'yı sarmıştı. Başta Pierre l'Hermite (münzevi Pierre) olmak üzere pek çok papaz bu sefere halkı bu sefere katılmaya çağırıyordu. Pierre l'Hermite, küçük ve kısa bacaklı, koyu esmer renkli bir adamdı. Yüzü, üzerine bindiği ve halk tarafından hemen hemen kendisi kadar hürmet gören eşeğinin suratına şaşılacak kadar benziyordu. Bu surat uzun ve etsizdi. Yalın ayak olup elbiseleri pislik içinde yüzüyordu. Ne ekmek ne de et yer, fakat balık ve bol bol şarap atıştırırdı. [135]

Pierre l'Hermite'in vaazları, açlık, yokluk ve sıkıntı içinde olan fakir köylüler üzerinde etki yaparak onları gayrete getirmişti. O, bu insanlara Hz. İsa'nın dönüşünün yakın olduğu için acele edilmesi gerektiğini anlatıyordu. İşte bu şekilde bir taraftan tahrik edilen, öbür taraftan da ümitlendirilip büyük vaadlerde bulunulan Hıristiyanlar, Prenses Anna Komnene'nin yazdığına göre bütün batı dünyasının ve Adriyatik ötesinden, başka bir ifade ile Cebel-i Tarık'tan Balkanlara kadar bütün barbar kavimler, neleri var neleri yoksa be-

134 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 84 – 85.
135 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 88 – 89.

raberlerinde olduğu halde harekete geçtiler. Bunlar, yanlarında bütün ailelerini de getirmişlerdi. Bu durum sadece imparatorluk sarayını değil, halkın da endişelenmesine sebep olmuştu. Bunlar, büyük çekirge sürüleri gibi imparatorluk arazisi üzerinden geçtiler. Bunlar tarlalardaki buğdaylara dokunmadılar, buna karşılık bütün bağları yiyip bitirdiler. Belki de resmî makamlar tarafından kulakları bükülen halk kâhinleri, panik uyandırmamak için bu olayı, Frankların, sembolleri buğday olan iyi Hıristiyanlara hiçbir şey yapmayacakları, fakat sefihâne yaşayışları gayet uygun olarak asma kökü ile temsil edilebilecek olan Arapları (Müslümanları) mahvedecekleri şeklinde yorumladılar. [136]

Pierre l'Hermite idaresindeki ilk ordu, 1096 Mayısında yürüyüşe geçti. Belgrad'a gelen öncülerden bir kısmı etrafı yağmalamaya başlayınca, Macarlar, bunları yakalayıp öldürdüler, hatta bir kısmını da kilisede diri diri yaktılar.[137] Macaristan ve Bizans topraklarında birçok yağma ve tahribatta bulunan ve güçlükle disiplin altına alınan ordu, 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaştı. Görünüş ve davranışları ile başşehir halkını dehşete düşüren Haçlılar'a şehir surlarının dışında dağınık şekilde kamp kurma izni verildi. Fakat Haçlı kitlesini disiplin altında tutmak imkânsızdı. Bunlar, durmadan hırsızlık yapıp etrafı yağmalıyorlardı. Runciman'ın ifadesiyle "Bu batılılar bir hırsızlığı bırakıyor, diğerine başlıyorlardı. Şehrin varoş ve sayfiyelerindeki villalara giriyor ve hatta kiliselerin damlarındaki kurşunları aşırıyorlardı." Bu yüzden İmparator Aleksios, Haçlıları 6 Ağustos'ta Anadolu yakasına geçirerek İzmit körfezinde Yalova yakınındaki Kibotos karargâhına yerleştirdi. Haçlılar burada da etrafı yağmalamaya başladılar. Hıristiyan Müslüman demeden önlerine çıkan herkesi öldürmeye giriştiler. Savunmasız insanlara karşı elde ettikleri bu başarı cür'etlerini artırdı.[138]

136 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 91 – 92.
137 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 96.
138 Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 100; Demirkent, "Haçlılar" *DİA*. XIV, 527 – 528.

Daha sonra gelip Anadolu'ya geçen ve takriben 600 bin civarında olan büyük Haçlı ordusu, o dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan İznik'e gelip şehri kuşattı. Bu sıralarda fetih için Malatya'yı muhasara etmiş olan I. Kılıç Arslan, durumdan haberdar olunca sür'atle geri dönüp İznik'i kuşatmış olan Haçlı ordusuna hücum etti. Fakat kuşatmayı yaramayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Haçlılar, İznik'i Bizans'a teslim ettiler. Haçlıların yürüyüşünü takip eden I. Kılıç Arslan, Eskişehir yakınındaki Dorylain'da pusu kurup onları kıstırdıysa da bunların iki gruba ayrılarak bir gün arayla hareket ettiklerini bilmediği için arkadan gelen kuvvetlerin müdahalesi yüzünden başarı sağlayamadı (1 Temmuz 1097). Çok kalabalık olan Haçlı ordusunu yenemeyeceğini anlayan I. Kılıç Arslan, daha fazla zayiat vermemek için geri çekildi.

Haçlılar, Dorylaion'dan Akşehir, Konya yolunu takip ederek Maraş (Kahramanmaraş) ve Göksun üzerinden 20 Ekim 1097'de Antakya önlerine vardılar. Bu arada bir kol Ereğli'de ana ordudan ayrılarak Gülek Boğazı'ndan Kilikya (Çukurova) bölgesine inerek Tarsus, Adana, Misis şehirlerini aldılar. Ancak doğuda bağımsız bir devlet kurmak isteyen Baudouin de Boulogne Ermenilerle anlaşarak Urfa (Şanlıurfa)'ya gitti. Şehrin hâkimi Ermeni Thoros'u bertaraf ederek asıl Haçlı ordusunun Antakya surları önünde şehri kuşattığı sırada Urfa'da ilk Haçlı Devleti'ni kurdu (10 Mart 1098). [139] Böylece ilk Haçlı Kontluğu Urfa'da kurulmuş oldu. Urfa'dan sonra 3 Haziran 1098'de Antakya'yı ele geçiren Haçlılar, buradaki Müslümanları öldürdüler. Burada da kontluk (Prinkepslik) kuran Haçlılar, Kudüs üzerine yürüdüler. 40 günlük bir süre kuşatmaya maruz kalan şehir, 15 Temmuz 1099 (23 Şaban 492) günü teslim olmak zorunda kaldı.[140]

139 Geniş bilgi için bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974, s. 36 – 38.

140 Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, Ankara 1987, 193 – 195; Demirkent, "Haçlılar" *DİA*. XIV, 529; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 155 – 219.

Haçlılar, Kudüs'ü zapt ettikten sonra görülmemiş bir vahşet sergilediler. Onlar, "zincirden boşanmış deliler gibi yollarda, evlerde, camilerde oradan oraya koşuşup önlerine çıkan herkesi, kadın, erkek veya çocuk olsun hiç fark gözetmeden öldürdüler." Bu, öyle bir katliamdı ki, şehirdeki bütün Müslümanlar öldürüldü. Tankred, Kubbetü's-Sahra'ya saldırıp burayı yağmaladı. Mescid-i Aksa'ya sığınanlar da kılıçtan geçirildi. Musevîlerin tamamı, Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle sığındıkları sinagoglar, içindekilerle birlikte ateşe verilerek yakıldı. Haçlıların yaptıkları katliam öyle kanlı bir boyuta ulaştı ki, Haçlı ordusunda bulunan ve Kudüs'ün zaptını anlatan tarihçiler bile bu katliam karşısında duydukları dehşeti ifade etmişlerdir. Söz gelimi tarihçi Raimundus Aguilers, zaptın ertesi sabahı Harem-i Şerif mahallesine giderken her tarafı kaplayan cesetlerin arasından ve dizlerine kadar çıkan kan birikintilerinin içinden geçmek zorunda kaldığını söyler. Kudüs'teki bu katliam, bütün dünyada derin akisler uyandırdı. Kurbanlarının sayısı hakkında kesin bir rakam verilemez ise de bilinen gerçek, buradaki bütün Müslüman ve Yahudilerin öldürülmüş olmasıdır.[141]

Memlûk Sultanı Kalavun'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Eşref'in 1291'de Haçlılar'ın Filistin'deki hâkimiyetine son verip Akka'yı fethetmesi, Avrupa'da büyük bir üzüntü meydana getirdi. Fakat bu kayıp, 1187'de Kudüs'ün kaybı gibi büyük bir yankı uyandırmadı. Zira sonuç görünüyordu. Papa IV. Nicolaus, 1291'den önce doğuya yardım sağlamak için çok gayret sarf etmişti. Fakat ne kendisi ne de halefleri yeterince yardım temin edebildiler. Buna rağmen yine de Avrupa Haçlı seferleri propagandaları sürüp gitti.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Batı dünyasının dikkati, Kudüs'ten ziyade Balkanlar'a çevrildi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılması

141 Daha geniş bilgi için bk. Runciman, age. s. 220 – 221; Demirkent, "Haçlılar" *DİA.* XIV, 529 – 530.

üzerine Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinden Osmanlılar kısa zamanda büyük gelişme gösterdi. 1354'ten sonra Balkan Yarımadası'nda ilerleyen Osmanlılar, 1390'da Vidin'i fethederek Tuna kıyısına kadar vardılar. Macar Kralı Sigismond, ufuktan azametle yuvarlanıp gelmekte olan Osmanlı dalgasının er geç kendi ülkesini de basacağını görmekteydi. Tek başına altından kalkamayacağını bildiği bir tehlikeye karşı gece rüyalarını, gündüz hülyalarını tutan ümid, her şeye rağmen yine de bir Haçlı ordusunun yardımında görüyordu. Bu yardım çağrısı üzerine Avrupalılar, Türklere karşı yeni bir Haçlı seferi düzenledilerse de 1396'da Niğbolu'da Yıldırım Bayezid komutasındaki Türk ordusu karşısında kesin bir yenilgiye uğradılar.[142] Daha sonra Avrupa'da, Papa IV. Eugenius'un teşviki ile Osmanlılar aleyhine yeni bir Haçlı ittifakı meydana gelmişti. Sultan II. Murad dönemindeki bu ittifaka hemen hemen Avrupa'nın bütün devletleri dâhil olmuştu. Bu vaziyet karşısında artık Türklerin işi bitiriliyor ve Balkanlardan çıkarılacaklarına kesin gözle bakılıyordu. Bu yüzden toplanan yeni Haçlı ordusu, II. Murad'ın komutasındaki Türklerin üzerine yürüdü. 10 Kasım 1444 (28 Receb 848)'de Saint Marten yortusuna tesadüf eden Salı günü başlayan Varna Savaşı, Haçlılarca uğurlu sayılan bir günde başladığı için sevince sebep olmuştu. Fakat bu savaş ta Haçlıların hezimeti ile sona ermişti.[143] Bu savaş, Batı'nın müştereken düzenlediği son Haçlı seferi olmuştu. 1453'te Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle Osmanlıların Avrupa'daki üstünlüğü isbatlanmış ve Doğu Akdeniz hâkimiyeti Türklerin eline geçmişti.

Haçlı Seferlerinin Etkileri:

Doğudaki dindaşlarını "imansız putperestlerden(!)" kurtarmak için başlayan Haçlı seferleri, hem bölgede, hem de Avrupa'da birçok yönden etkili oldu. Doğu Hıristiyanlarına yar-

142 Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Ziya Kazıcı, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1995, X, 167 – 171.

143 Geniş bilgi için bk. Kazıcı, *Tarih*, X, 275- 289.

dım sloganıyla başlayan Haçlı hareketi, doğulu Hıristiyanlara faydadan çok zarar vermişti. Anadolu, Suriye ve Filistin'de yaşayan Hıristiyanlar, başlangıçta Haçlıların kendilerini Türk ve Müslümanların hâkimiyetlerinden kurtaracaklarını sanmışlardı. Haçlılar, kurdukları devletlerin tebeasını oluşturan yerli Hıristiyanlara halifelerden ve Türk idaresinden daha sert davrandılar. Onların dinî geleneklerine müdahale ettiler. Yerli Hıristiyanları mevkilerinden uzaklaştırdılar. Hatta en acımasız şekilde öldürmekten de çekinmediler. Bizans'ın merkezi olan İstanbul da bu kötülüklerden nasibini almakta gecikmedi. Nitekim dördüncü Haçlı seferi sırasında Bizans İmparatorluğu ortadan kaldırıldığı gibi İstanbul da görülmemiş bir vahşetle yağmalandı.[144]

Daha önce de temas edildiği gibi kilise tarafından İslâm'ın tesir gücünü kırmak ve Hıristiyanlık şuurunu ayakta tutmak sloganıyla tertiplenen Haçlı seferlerine katılan Avrupalılar, Dindaşlarını, Müslümanların ellerinden kurtarmak amacıyla gelmişlerdi. Fakat bunlar, kısa süre içinde yanıldıklarını anladıkları gibi, İslâm dünyasının, kendilerinde bulunmayan pek çok üstünlük ve medenî gelişmişliklerini göndüler. Nitekim doğuya yerleşen Haçlılar, zamanla mahallî âdetlere alıştılar. Yerli kıyafetler giymeye ve mahallî yemekler yemeye başladılar. Bunlar, hastalandıkları zaman yerli doktorlara tedavi oluyorlardı. İslâm dünyasıyla bilhassa ticarî alandaki temas sonunda bunların bir kısmı Arapça öğrendi. Bu dilden birçok kelime ve terim Avrupa dillerine girip yerleşti.[145] İslâm medeniyetinin Avrupa'ya geçiş kapılarından biri olarak kabul edilen ve defalarca tekrarlanan Haçlı seferleri, Avrupalıların İslâm ülkeleri ile temasa gelmelerini sağladı. Bu seferlerde kurtulup geri dönebilenler, Müslümanların iman, inanç ve hükümdarlarına olan saygılarını, temizlik, mertlik ve dürüstlüklerini anlata anlata bitiremiyorlardı. Haçlı seferleri esnasında Avrupa'da devlet bir teşkilât olarak

144 Dahi geniş bilgi için bk. Demirkent, "Haçlılar" *DİA.* XIV, 544 – 545.

145 Sadece İngilizcede kullanılan kelimelerin bir kısmı için bk. Celal Mazhar, *Hadaretü'l-İslâm ve Eseruha fi't-Terakki el-Alemî*, Kahire 1974, s. 469 – 485.

mevcut değildi. İşte batı dünyası bu seferler sayesinde Müslümanlardan devlet teşkilâtını öğrendi. Haçlılar, zamanla Müslümanları taklit etmeye başladılar. İslâm dünyasından eserler tercüme ettikleri gibi, İslâm dünyasını kendi ülkelerine tanıtmak için eserler de kaleme aldılar. Kostantine ve Adler bunlardandır. İbn-i Sina, Farabi ve Gazalî gibi ilim adamları Avrupa tarafından tercüme edilerek araştırıldılar. Arnold Toynbee de Haçlı seferlerinden bahsederken "İslâm'dan kazanılan siyasî kazançların yanında Haçlı seferlerinin ekonomik ve kültürel sonuçları daha önemli idi. Bu bölgelerde (Endülüs ve Sicilya) toprakları alınan İslâm, ekonomik ve kültürel olarak zâlim fâtihini (işgalcisini) büyüledi. Böylece Latin dünyasının basit yaşamına medeniyetin nimetlerini sundu. Mimarî gibi belirli sanat dallarında İslâmî etki, Batı dünyasının Ortaçağını bütünüyle kapladı..." diyerek Haçlı seferleri vasıtasıyla İslâm medeniyetinin Batı'ya nasıl etki ettiğine temas eder.

Haçlı seferleri sayesinde Avrupa'da tarihî edebiyat gelişti. Arap edebiyatı vasıtasıyla doğunun çeşitli hikâye ve masalları Avrupa'ya yayıldı. Haçlılar, Avrupa'ya askerî alanda da yenilikler getirdiler. O zamana kadar batıda mevcut savunma mevkii dört köşe bir kuleden ibaretti. Büyük kalelerin yapılması, savunma ve kuşatma taktikleri ile ziftin kullanılması, Avrupa'ya gelen yeniliklerdi. Ayrıca Haçlılar, kiliselerin inşasında doğulu ustalardan öğrendikleri sivri kemer kullanmasını batıya taşıdılar. Bunun ilk örnekleri 1115'te Boulogne'da yapılan Wast ve St. Ulmer kiliselerinde görülür.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Haçlılar, Ortaçağ Avrupa'sına doğunun kültürünü taşıdılar. Bu dönemde ticaret yollarının açtığı imkânla doğunun en uzak köşelerine kadar giden seyyahlar, doğunun güzellik, zenginlik, sanat ve ilmini tanıtmışlardı.[146]

146 Bu konuda daha geniş bilgi için bk.Muhammed İbrahim es-Siyhî, *el-Hadaretü'l-Arabiyye ve Eseruha fi Avrubba*, Kahire 1984, s. 216 – 221; Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, trc. Ufuk Uyan, İstanbul 1980, s. 178 – 179; Demirkent, "Haçlılar", *DİA*. XIV, 544; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Mü-*

TÜRK DÖNEMİ

Müslüman ve Hıristiyanların birbirleri ile olan münasebetleri incelenirken, Türklerin, İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra gelişen ilişkileri, başlı başına bir dönem olarak ele almak gerekmektedir. Ancak burada biz, savaşlara fazla değinmeden Müslüman–Türk yönetimine giren Hıristiyanlara karşı nasıl davranıldığını, bunların bu yönetimlerde nasıl bir hayat sürdürdüklerine temas etmek istiyoruz. Bununla beraber konunun daha fazla uzamaması için Karahanlılar ve Gazneliler gibi ilk Müslüman Türk devletlerinin uygulamalarına temas etme ihtiyacı duymadık. Çünkü bu ve diğer Müslüman devletlerdeki uygulama hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadırlar. Zira hepsinin beslendiği ve kendilerine rehber edindikleri kaynaklar aynıdır. Binaenaleyh hiçbir Müslüman devlet, başkalarını zorla Müslüman yapma gibi Kur'an ve Sünnet'in müsaade etmediği bir davranışta bulunamazdı. Ancak Selçuklu dönemi İslâm–Hıristiyanlık ilişkilerine ana hatlarıyla temas ettikten sonra Osmanlı Devleti'nin gerek geniş bir coğrafyaya sahip olması, gerek uzun ömürlü olması ve gerekse yönetimindeki Hıristiyan tebeanın (vatandaş) kalabalık bir nüfus teşkil etmesi bakımından Osmanlı Devleti'nden biraz daha fazla söz edeceğiz.

---

esseseleri Tarihi İstanbul 2010, s. 47; Ahmed Ali el-Mella, *Eseru'l-Ulemai'l-Müslimîn fi'l-Hadareti'l-Avrubiyye*, Dımaşk (Şam), 1981, s. 119 – 120.

Bilindiği gibi toplumların davranış ve hareketleri üzerinde büyük ölçüde etkisi olduğunu bildiğimiz dinler, fertlerin fikir ve düşüncelerinde de köklü değişimlerin meydana gelmesini sağlarlar. Müslüman olmadan önceki hareket ve davranışları ile bu dini kabulden sonraki hareket, davranış ve düşünce arasında büyük farklılıklar bulunan Türk toplumundaki bu değişiklik ancak din faktörü ile izah edilebilir.

Türkler, İslâm medeniyeti içindeki yerlerini aldıkları andan itibaren, fikir, düşünce, fiil ve hareketlerini bu dinin emir ve prensiplerine uygun hale getirmeye çalıştılar. Müslüman Türklerin, İslâmî emirlerden kaynaklanan davranışları, onları, kendilerinden olmayan başka milletlerin hareketlerine karşı daha soğukkanlı ve toleranslı olmaya sevk etmiştir. Nitekim dinî gayretkeşliğin sonucu olarak ortaya çıkan Haçlı Seferleri'nden bahsederken Claude Cahen "Haçlı Seferleri'nden bu yana, Selçukluların dindeki tutumu, Avrupa'da yanlış bazı yorumlara yol açmıştır. Bu nedenle burada, Selçukluların Müslüman olmayanlara ve özellikle Hıristiyanlara karşı, İslâm Dini'nin önde gelen ve köklü özelliği olan hoşgörüyü hiç değiştirmeden uygulamış olduklarını belirtmekte yarar görüyorum"[147] diyerek, Haçlıların her türlü insanlık dışı hareketlerine karşı Selçukluların her din ve milliyetten olanlara karşı, insanca müsamahayı elden bırakmadıklarını belirtmek ister.

Müslüman ve Hıristiyan müellifler, Selçukluların, çeşitli din ve mezhep saliklerine hürriyet bahşettikleri hususunda birleşmektedirler. Nitekim Hıristiyan ülkeleri fethetmiş olmasına rağmen Sultan Alp Arslan, onların müellifleri tarafından da âdil ve merhametli bir insan olarak tasvir edildiği gibi aleyhinde hiçbir şey söylenmez. Melikşah hakkında da şu enteresan bilgi verilir: "Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. Geçtiği memleketin

147 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 60.

halkına baba gibi davrandı. Bu sebeple birçok vilayet, 1086'da kendiliğinden onun idaresine girdi. Ermenistan ve Rum memleketleri onun kanunlarını tanıdılar." Başka bir kaynak da "Melikşah, insanların en mümtazı idi. İyiliği ve şefkati ile meşhur idi. Hıristiyanlara karşı adaleti ve hayrı ile tanınmıştı" diyerek İslâm kaynaklarını teyid etmektedirler.[148]

Hıristiyanlara karşı olan müsamaha ve hoşgörü bütün Müslüman Türk devletlerinde vardı. Nitekim Bizans'ın, Anadolu'daki Rumlaştırma politikasının küstürdüğü Ermenilerin Selçuklu yönetimine ve dolayısıyla daha gelen yönetimlere bakışı şöyle değerlendirilmektedir: "Selçuklular, Malazgirt zaferini müteakip birkaç yıl içinde Anadolu'yu baştanbaşa kat ederek Marmara sahillerine ulaştılar. Gerçekten de Bizans'ın kendi halkına ve Ermenilere karşı kötü davranışı, Türk fethini kolaylaştırdı. Bizans'ın, toprak aristokratları elinde ezilen Rum köylüleri ile Rumlaştırmaya ve Ortodokslaştırmaya zorlanan Ermeniler, Türklere kucak açmaya ve hatta yardım etmeye başladılar. Zira Selçuklular, uyguladıkları mirî toprak sistemi ile ezilen köylüleri toprağa kavuşturdukları gibi Rum, Ermeni ve Süryanileri ne dinlerini, ne de milliyetlerini değiştirmeye zorladılar."[149] Selçuklular, İslâm'dan aldıkları ilhamla herkesi kendi din ve inançlarında serbest bırakıyorlardı. Burada da aynı serbestlik uygulanmıştı.

148 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 249.

149 Refet Yinanç,"Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler" *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir 1983, s. 69.

OSMANLI DÖNEMİ

Osmanlı Devleti, XV. asrın başlarında Selçuklu–Bizans sınırlarında ortaya çıkan küçük bir beylikti. Bu beylik, kuruluşundan kısa bir müddet sonra büyüyerek tarihin akışını değiştirecek derecede kudretli bir devlet haline geldi. Yeni bir din (İslâm) ve kültürün taşıyıcısı olarak bölgeye İslâm–Türk damgasını vurmasının sebepleri üzerinde münakaşalar hâlâ devam etmektedir. [150]

Ertuğrul Bey'in, Söğüt'te dünyaya gelen küçük oğlu olan Osman Bey, üç kıta üzerinde 10–50 derece Kuzey enlemleri ile 10–60 derece Doğu boylamları arasında uzanan ve genişlik itibariyle bir kıta görünümünde olan Osmanlı Devleti'nin kurucusudur. Geniş bir coğrafyaya sahip olan bu devlet, çeşitli tabiat ve iklim şartlarıyla; tebeasının (vatandaş) ırk, dil, din ve mezhep gibi çok farklı bünyelere sahip bulunmasına rağmen onları, dünya devletlerinden çok azına nasib olmuş bir adaletle idare etmişti.

Osmanlılar, kuruluş döneminden itibaren çevrelerindeki Hıristiyanlarla iyi geçinmek istiyorlardı. Nitekim Osman Bey, babası Ertuğrul'un, Rum tekfurları ile iyi geçinme siyasetini itina ile devam ettiriyordu. Buna karşılık bazı Rum tekfurları onun güçlenmesinden kuşku duyup rahatsız oluyorlardı. Bu yüzden onlar : "İmdi

150 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *Uç Beyliğinden Devlet-i Aliye'ye Osmanlı*, İstanbul 2007.

bunları bu vilayetten çıkarmazsanız veya kovmazsanız ahir (son) pişmanlık fayda vermez"[151] deyip Osmanlılar aleyhinde tuzak kuruyorlardı. Nitekim Bilecik'in Osmanlılar tarafından fethi, çevredeki tekfurların Osman Beyi bir düğüne davet ediyor görünerek ona kurdukları bir pusu sonucunda olmuştur. [152]

Osman Bey'den sonra yerine geçen oğlu Orhan Gazi de çevredeki Hıristiyan tekfurlarla mücadele etti. Fakat bu mücadelelerde İslâm inanç ve anlayışına göre uyulması gereken insanî hareket tarzı elden bırakılmamıştı. Gerek 1326'da Bursa'nın, gerekse 1330'da İznik'in fetihleri esnasında, bu şehirlerdeki Hıristiyan halk ve kendisi ile savaşan komutanlara karşı gösterdiği müsamaha ve onlara karşı ortaya koyduğu tavır, Orhan'ın nasıl bir insanlık ile onları yaklaştığını göstermektedir. İslâm ve Hıristiyanlık ilişkileri bakımından önemli bir yere sahip olan İznik'in fethinden sonra gelişen olaylara kısaca temas etmek istiyoruz.

Pelekanon zaferinden sonra Orhan Bey, İznik üzerine yürür. Bizans'tan yardım alamayacağını anlayan İznik Rum beyi, Bazı şartlarla teslim olur. Bursa'nın zaptından sonra halka gösterilen yumuşaklık ve müsamaha ile teslim şartlarına riayet edilmiş olması, İznik'in tesliminde de gösterildi. Şehir ve kaleyi teslim alan Orhan Bey, halktan, isteyenlerin eşyası ile birlikte gitmesine müsaade etti. Bu arada İznik halkından isteyenlerin de kendi tebeası (vatandaşı) olma ve sadece "Cizye" vermek şartıyla kendi din, örf, âdet ve geleneklerini muhafaza edebileceklerini ilan etti. Bunun üzerine halkın büyük bir kısmı İznik'te kalmaya karar verdi. Fakat Rum Beyi, deniz yolu ile İstanbul'a gitti.

İznik kuşatması esnasında kalede bulunan Rum muhafızları ile halktan gerek çatışmada, gerekse açlık, hastalık vs. gibi sebepler yüzünden ölen erkeklerin dul kalmış olan kadınları, İznik'te

151 Âşık Paşazâde, *Tarih*, stanbul 1332, s. 7; Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, nşr. M. Altay Köymen, Ankara 1983, I, 47.

152 Bu konuda daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Ziya Kazıcı, İslâm Tarihi (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti), İstanbul 1995, X, 35 – 37.

bulunan Orhan Bey'e başvurarak kendilerine bakacak kimselerinin bulunmadığını söylemişlerdi. Bunun üzerine Orhan Gazi, askerlerden arzu edenlerin bu kadınları nikâhla alabileceklerini (evleneceklerini) ve bu kadınlarla evlenenlerin İznik muhafazasında bırakılacaklarını ilan etti.[153] Görüldüğü gibi Orhan Bey, kimsesiz kalan ve yardıma muhtaç olan bu kadınların evlenmelerini sağlamak suretiyle sosyal bir problemi ortadan kaldırmış oldu. Şayet Orhan Bey isteseydi oradaki bütün kadınları esir kabul ederek onları cariye statüsüne sokabileceği gibi zorla Müslüman yapmalarını da sağlayabilirdi. Fakat o, böyle bir şeyi düşünmediği gibi, onları şer'î nikâhla evlendirmek suretiyle onlara daha sağlam bir statü sağlamış oldu.

Biraz önce temas edildiği gibi Orhan Bey, halktan isteyenlerin bütün eşyası ile birlikte şehri terk edebileceklerini söylemişti. Fakat halk, Orhan Gazi'nin idare ve adaletine meftun olmuştu. Bu yüzden çok az kimse şehri terk etti. Hammer, bu olayı şu ifadelerle dile getirir: "İznik muhafızlarının pek azı bu serbestiden istifade ederek tekfurla birlikte gittiler. İdarecilerinin haksızlığından dolayı me'yus olmuş ve Hıristiyan imparatordan ziyade Orhan'ın müsamahasından ümitvar olmuş olan diğerleri, şehir halkı ile birlikte galibi (Orhan Gazi'yi) karşılamaya çıktılar. Pâdişah, Yenişehir kapısından şehrin güneyine girdi. Orhan'ın buradaki davranışı, yüce gönüllü ve zafer haklarını akıllı bir siyaset uğruna gözden çıkarmasını bilen bir hükümdarın hareketi oldu. Böylece hesapları da beklediği sonucu verdi."[154]

Osmanlıların, Balkanlar'daki başarıları üzerine Papa V. Urban'ın teşviki üzerine Macar, Bulgar, Sırp, Eflâk ve Bizanslılar arasında kurulan Haçlı ittifakı üzerine 1365'te meydana ge-

153 Geniş bilgi için bk. Âşık Paşazâde, *Tarih*, s. 41 – 42; Neşrî, *Tarih*, I, 78 – 79; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman (II. Defter)*, nşr. Şerafettin Turan, Ankara 1983, s. 45; Hammer, *Tarih*, I, 148 – 149; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, I, 121 – 122.

154 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. M. Ata, İstanbul 1329, I, 148 – 149.

len Sırpsındığı Savaşı Osmanlıların zaferi ile sonuçlanmıştı. Bu savaşın tahrikçisi ve teşvikçisinin Papa olması, ona yeni bir Haçlı Savaşı özelliğini katmaktadır. Müttefiklerin, Osmanlıları, bölgeden atmak için giriştikleri bu savaş, onların beklemediği bir şekilde sonuçlanmıştı. Bununla beraber Papa, yeni bir ittifakın sağlanması için harekete geçti. O, Türklere karşı yeni bir Haçlı seferi'nin açıldığını bildiren bir bildiri yayınladı. Ancak buna tek ciddi cevap, Savoy Dükü II. Amadeo'dan geldi. Buna bağlı bir filo 1366 yılında Gelibolu'yu ele geçirip tekrar Bizanslılara verdi.[155] Sırpsındığı Savaşı'ndan sonra Bosna, Sırp ve Bulgar kralları bir ittifak kurarak Osmanlı'yı Balkanlardan atmak için ittifak kurdular. Özellikle 20 bin kişilik bir Osmanlı ordusunun Niş yakınlarında Ploçnik denen yerde mağlup olması ve Hammer'in ifadesiyle Osmanlı ordusuna saldıran kana susamış müttefik ordu, öyle hareket etti ki, Osmanlı askerinden ancak beş bini bu kana susamışların genel katliamından kurtulabilmişti.[156] 1388'de meydana gelen bu olaydan cesaret alan Bosna, Sırp ve Bulgar kralları, Osmanlıları Rumeli'den atmak üzere yeni bir ittifak kurdular. Böylece sonucu, I. Kosova meydan muharebesinde belli olacak III. bir Haçlı seferi düzenlediler.

Sultan I. Murad'dan sonra onun yerine geçen oğlu Yıldırım Bâyezid'e karşı Papanın destek verdiği yeni ve daha büyük bir Haçlı seferi hazırlığına başlandı. Papalık makamının bu konuda yoğun bir faaliyete giriştiği ve kiliselerde Müslüman Türkler aleyhinde vaazlar verdirdiği görülüyordu. Papalığın bu faaliyetleri, kısa sürede başta Macaristan olmak üzere İngiltere, Fransa, İskoçya, Lehistan, Avusturya, İtalya, İsviçre ve güney doğu Avrupa ülkelerinden gelen kuvvetler, Bulgaristan'da Macar Kralı Sigismond'un komutasında toplanmaya toplandılar. Avrupa'nın her köşesinden süzülüp gelen asker ve şövalyeler, Osmanlı ordusunu aramaya başladı.

155 Gelibolu'nun Amadeo tarafından zaptı ile ilgili geniş bilgi için bk. Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, İstanbul 1938, s. 40-41.

156 Hammer, Tarih, I, 242.

Nihayet 25 Eylül 1396'da Niğbolu önünde meydana gelen savaşta, Osmanlı ordusuna komuta eden Yıldırım Bâyezid büyük bir zafer kazanmıştı.[157] Yıldırım Bâyezid'in kazandığı zaferlerden sonra gelişen ve zaman zaman savaşla sonuçlanan olaylara temas etmek istemiyoruz. Bununla beraber kısa da olsa İkinci Murad'a karşı kurulan Haçlı ittifakından bir nebze bahs etmek istiyoruz.

Sultan II. Murad döneminde Belgrad kuşatmasının kaldırılması üzerine başlayan ve mağlubiyetlerle geçen buhranlı birkaç yılın verdiği cesaretle Hıristiyanlar, Osmanlıları Avrupa'dan atacaklarına iyice inanmışlardı. Hıristiyan dünyasındaki bu anlayış, 1439 yılında Floransa Konsili'nde Bizans İmparatoru VIII. İoannis Paleologos'un iştirakiyle Şark ve Garp kiliseleri arasında "Union"un imzalanması ile sonuçlanmıştı. Bu birleşme, Osmanlı Devleti'nde büyük bir kaygı ile karşılanmıştı.

30 Zilkade 845 (18 Mart 1442)'de Mezid Bey komutasındaki bir akıncı kuvveti, Transilvanya'ya girerek Hermanştad kalesini kuşatma altına almıştı. Bu sıralarda, tarihlerimizde Yanko denilen Jan Hunyad ve Simon de Kemeny kuşatma altındaki kalenin imdadına yetişirler. Mezid Bey'in yersiz gururu yüzünden kaybedilen bu savaşta 20 bin Müslüman Türk şehid olmuştu. Hunyad, düşmanını takipten dönünce galipler tarafından getirilmekte olan esirleri, kendisi yemek sofrasında bulunduğu halde vahşiyane bir eğlence olmak üzere gözleri önünde öldürttü. Hunyad, dağlar üzerinde Türk başlarından tepeler yaptırarak Kızıl kule geçidinden Alpleri geçip Eflâk'a girdi. Tuna'nın iki yakasındaki memleketleri bütünüyle yakıp yıktı. Dönüşünde hemşerileri kendisini vatan kurtarıcı olarak karşıladılar. Hunyad, askerleri gibi kendisi de kan içici olduğundan Sırp despotu ve Macaristan'ın müttefiki Jorj Brankoviç'e ganimet malları ile savaşta almış olduğu silahlar ve başka şeylerle dolu bir araba gönderdi ki, bu araba on atla çekilmekte idi. Mezid ile oğlunun baş-

157 Bilgi ve kaynaklar için bk. Kazıcı, *Tarih*, X, 167 – 171.

ları da arabanın tepesinde görülmekte idi. Bu dehşet verici ganimetlerin ortasına oturtulmuş yaşlı bir Türk, bunları Brankoviç'e bizzat sunmak zorunda kalmıştı.[158] İslâm tarihinin değişik zaman ve mekanlarında Hıristiyanlara karşı zafer kazanmış hiçbir Müslüman devlet, böyle bir hareketin içinde olmamıştır.

Hıristiyan âlemde büyük bir sevince vesile olan Jan Hunyad'ın galibiyetleri, Papa IV. Eugenius'un teşvikiyle Türkler aleyhine bir yeni bir Haçlı ittifakının kurulmasına sebep olmuştu. Bu ittifaka Macarlardan başka Leh, Ulah (Eflâk) ve Sırplarla Alman İmparatorluğu dahilindeki milletler, Fransa ve Belçika gönüllüleri yanında, Anadolu'da Karamanoğlu İbrahim Bey de dahil olmuştu. Durumun vehameti karşısında müttefik Hıristiyanlarla 12 Haziran 1444 (25 Safer 848)'de 10 yıl geçerli olmak üzere barış imzalamak zorunda kalan Sultan II. Murad, Karaman üzerine varır.

Kutsal kitapları olan İncil üzerine yemin etseler bile kendilerine göre "dinsiz olan Müslümanlar" söz konusu olunca bu yeminin geçerli olmayacağı anlayışını gelenek haline getiren Hıristiyanlar, Varna savaşı ile bu geleneklerini devam ettirdiler. Gerçekten de Sultan II. Murad ile Macaristan ve Lehistan kralı arasında 10 yıl için yapılan mütareke, altı hafta geçmeden bozuldu. İncil üzerine yapılan yeminden henüz 10 gün geçmemişti ki, Papa'nın vekili Kardinal Julien Sezarini, kral ile krallık meclisi üyelerine, Osmanlılarla imzalanmış olan antlaşmanın bozulması ve Eylül'ün ilk günü Orsova'nın kuşatılması için ekanim-i selâse (Teslis, üçlü ilah sistemi) ve Hz. Meryem ile azizlerden Etyen ve Ladislas üzerine yemin ettirdi.[159] 10 Kasım 1444 (28 Receb 848)'de başlayan Varna Savaşı, Osmanlıların galibiyeti ile sona erdi.[160]

158 Hammer, *Tarih*, II, 209 – 210.

159 Hammer, *Tarih*, II, 217.

160 Varna savaşı ile ilgili geniş bilgi için bk. Âşık Paşazâde, *Tarih*, s. 132 – 133; Dukas, *Bizans Tarihi*, trc. VI. Mırmıroğlu, İstanbul 1956, s. 134–135; Hammer, Tarih, II, 218–223; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279–1280, I,

İSTANBUL'UN FETHİ

Müslüman Osmanlı ile Hıristiyan dünya arasında meydana savaşlar hakkındaki bilgiyi daha fazla uzatmak istemiyoruz. Çünkü bunlar, İstanbul'un fethi ve farklı dinlere mensup insanların birbirlerine karşı takındıkları tavır ile mukayese edildiklerinde çok küçük kalırlar. Onun için biz de fetihten öncesine ait konulara fazla girmedik. Ama İstanbul'un fethi ve fetihten sonra meydana gelen bazı olaylara daha geniş bir şekilde değinmemiz ve bu konuda bilgi vermemiz gerekmektedir.

Sultan II. Mehmed, gerek dedelerinin ve gerekse babasının girişmiş oldukları büyük ve cür'etli teşebbüsü (İstanbul'un fethi) gerçekleştirmek istiyordu. Tabiat ve coğrafya, İstanbul'u doğu ve batıdaki Osmanlı ülkelerine merkez yapmış görünüyordu. Kostantiniyye, başka bir devletin elinde kaldıkça Osmanlı ülkesi, Hıristiyan istilasına açık bulunacağı gibi, Avrupa ile Asya arasındaki bağ ve alakada güvenlik altına alınamazdı. Böylece devlet, tam ve sağlam bir vücut olacak yerde, gövdesi ortasından ikiye bölünmüş olarak parçalanmak tehlikesine maruz kalırdı. Nitekim o ana kadar, Osmanlılar tarafından

383; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, I, 84 – 87; Kazıcı, *Tarih*, X, 283 – 289.

İstanbul'un fethi için yapılan teşebbüslerin her birinde bir engel çıkarak veya çıkarılarak başarı önlenmişti. Burası Bizans'ın elinde bulundukça Osmanlıların Rumeli'ye tamamen hâkim olmaları mümkün değildi. Osmanlıların, iki kıta arasındaki gidip gelmeleri esnasında, tehlikelerle karşı karşıya gelmelerinin kendilerine kazandırdığı tecrübeleri, henüz kuvvetli bir donanmaya sahip olmayan bu devlet için İstanbul'a sahip olmaktan başka çare olmadığını ortaya koymuştu.

Fâtihâne bir ihtişam ve büyük tezahüratlarla şehre girmiş olan Pâdişah, Hammer'in (II, 302) dediği gibi, Hıristiyanlığın şarktaki merkezini teslim almak üzere, Ayasofya'nın önünde atından inmiş ve mâbedin eşiğinde şükür secdesine kapanmıştı. Fâtih Sultan Mehmed, fetihten sonra Bizans halkı hakkında Hıristiyan dünyasında eşine rastlanmayan bir müsamaha ile hareket etmişti. O, askerlerine mukavemet edenlerden başkasının öldürülmemesini emretmişti. Savaşta ölen imparatorun cesedini bulduranak Rumlara teslim etmiş ve inançlarına göre defnetmelerini sağlamıştı. Rumlardan şehir dışına kaçanların tekrar evlerine dönebileceklerine müsaade etmişti. Fâtihin bu müsamahalı hareket ve davranışının sonucu olsa gerek ki, bir yazar, feth-i mübinin gerçekleştiği 29 Mayıs 1453 Salı sabahını şu şekilde tasvir etmektedir:

"O gün, her zamankinden daha parlak doğan güneş, göz kamaştırıcı altın sarısı ışınları ile adeta İslâm'ın zaferini kutluyordu. Cihanın incisi Kostantiniye'ye sel gibi akan şanlı Türk ordusunu sıcak bir içtenlikle kucaklayıp üzerine mukaddes nurlar saçıyordu. 29 Mayıs 1453 Salı sabahı, muhakkak ki bir başka sabahtı. Bu parlak ve eşsiz ilkbahar sabahının cihan tarihindeki yeri ise, apayrı bir özellik taşıyordu. Zira o mukaddes Salı sabahı ile bir çağ kapanıyor, yeni bir çağ açılıyordu. Bu yeni çağa, eşsiz dehası, rakipsiz kuvvetiyle, Avrupa barbarları dâhil bütün cihana şaşkınlıktan küçük dilini yutturup, henüz 21 yaşlarında

çok genç bir Pâdişah olarak, Fâtih unvanına hak kazanan büyük Türk, Fâtih Sultan Mehmed Han damgasını basmıştı. İşte o mukaddes Salı sabahı, böyle eşsiz bir sabahtı."[161]

Gerek Fâtih, gerekse ondan önceki Osmanlı hükümdarlarının kendi dinlerine mensup olmayanlara (gayr-i müslim) karşı nasıl müsamaha ile hareket ettiklerini, onların din, inanç ve geleneklerine karışmadığını bilen Bizans'taki Hıristiyanlar, aynı yakınlık ve müsamahayı kendi dindaşları olan Katolik Hıristiyanlardan görmemişlerdi. Nitekim Fâtih'ten önce daha Sultan I. Murad döneminde de Müslüman Türklere karşı yardım talebinde bulunan Bizans İmparatoru, yardım için gittiği Roma'da, mensubu bulunduğu Ortodoks mezhebini bırakmak ve hatta daha önce o mezhepte olduğu için tevbe ve istiğfar etmek zorunda bırakılmıştı. Gerçekten Sultan I. Murad Rumeli'deki fetih hareketlerine devam ederken, Katolik ve Ortodoks kiliseleri, Osmanlı'ya karşı birbirlerine yardım etme hususunda bile anlaşamıyorlardı. Nitekim Sultan Murad, Sırp Kralı Stefan Duşan'ın ölümünden sonra Bulgar Prensi İvan Aleksandr tarafından Trakya'nın Karadeniz kıyılarını denetimi altına aldı. Böylece Bizans'ın Avrupa ile olan son karayolu bağı da kesilmiş oluyordu. Bizans İmparatoru bu duruma bir çare bulmak için Roma'ya gitti. Dört kardinal huzurunda ve Saint Pierre kilisesinde Ortodoks Mezhebi'nin sapıklıklarından tevbe ve istiğfar edip Latin kilisesinin (Katolik) evladı oldu. Buna karşılık olarak da Papa, batı dünyasından kendisi için büyük ölçüde yardım temin edeceği vaadinde bulundu. Fakat bu merasim, şahsî menfaatlerin dışında samimi bir alış veriş değildi. Bunun en belirgin delili ise imparatorun Bizans'a döndüğü zaman, gittiğinden daha da eli boş kalması ve ümit ettiği yardımdan bir zerre dahi bulamaması idi. 1369'da Roma'da resmen Katolik olan imparator, İstanbul'a döner dönmez tekrar Or-

161 L. P. Dabağyan, *Fâtih ve Fetih Olayı*, İstanbul 1976, s. 100.

todoks mezhebine döndü.[162]

Takriben iki ay sonra "Fâtih" diye anılacak olan II. Mehmed'in orduları, İstanbul surları önünde göründükleri zaman, Katolik Hıristiyan dünyası, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi gerektiğini, bu birleşme için bundan daha bir zamanın olamayacağını düşünüyor ve ancak bu sâyede Bizans'a yardım yapılabileceğine inanıyordu. Bu yardımla o, Ortodoks kilisesini asimile edip tamamen ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Dönemin Hıristiyan âlemindeki bu çekişme ile, İslâm'dan alınan ilhamla Osmanlı'nın sahip olduğu dinî müsamahasını karşılaştırma bakımından bu mevzuda kısa ve özet bir bilgi vermek istiyoruz. Bu bilgiyi de bizzat kendi kaynaklarından, başka bir ifade ile Hıristiyan yazarlardan vermek istiyoruz:

"Mehmed'in askerleri tahribat için İstanbul kapılarına dayanırken, şehir halkı Rum ve Latin kiliselerinin birleşmelerini sağlamak veya engellemek için birbirleri ile budalaca çekişiyorlardı. O tarihten bir önceki yılın 12 Aralık ayında Ayasofya'da iki fırka (mezhep) arasında şeklî bir uzlaşma sağlanmıştı. Fakat bu uzlaşma, Avrupa'nın büyük devletlerini, kenedi sonuçları ile ilgilendirip bu yoldan biraz yardımsağlamak ümidi ile yapılmıştı. Şizmatizm ateşi henüz sönmemiş olduğundan her gün birtakım çirkin çekişmeler görülüyordu. Muhaliflerin düşmanlığı son dereceyi bulmuştu. Bir grup papaz ve ileri gelenler, imparator ile birlikte Katolik âyininde hazır bulunur iken, başka keşişler ile halkın bir kısmı manastırlarından çıkmıyorlardı. [163] Hammer, bu konuda daha fazla tafsilat vererek iki kilisenin nasıl birbirleriyle çatıştıklarını anlatır. Bu tafsilata girmeden dönemin Bizans tarihçisi olan Dukas'ın bu konuda verdiği bilgiyi kısaca buraya alıyoruz.

"Gennadios, her gün birleşme taraftarları aleyhine va'z etmekten ve yazılar yazmaktan geri kalmıyordu. Saint Thomas Akinu'nun

162 Daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *İslâm Tarihi, (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti)*, İstanbul 1995, X, 111.

163 Hammer, II, 279.

şahsı ve eserleri aleyhine yeni mütalaalar ve itirazlar tertip ediyordu. Bir de Dimitri Kidoni aleyhinde bulunuyor ve bunların Rafızî olduklarını isbat ediyordu. Senatodan baş amiral büyük duka (Lukas Notaras), Gennadios ile aynı fikri paylaşıyor ve onunla işbirliği yapıyordu İstanbul aleyhine toplanmış olan sayısız Türk askerlerini gören halka hitaben bu büyük duka, Latinler aleyhine şunları söylemeye cesaret etti. "İstanbul'un içinde Türk sarığını görmek, Latin serpuşunu görmekten daha iyidir."[164]

Görüldüğü gibi İmparator, Müslüman Türklere karşı Avrupa'dan yardım alabilmek için Papa tarafından şart koşulan Katolik kilisesi ile birleşmeyi kabul etmek zorunda kalmıştı. Papanın gönderdiği Kardinal İzidor vasıtasıyla Ayasofya'da âyin yapılmıştı. Bu hareket, Hıristiyanlığın, Ortodoks Mezhebi'ne bağlı olan halkta büyük bir nefret uyandırmıştı. Latinlere karşı olan bu nefretin kökleri çok eskilere dayanıyordu. Zira 1204'teki Latin istilasının acı hatıraları halkın hafızasından daha silinmemişti. Şehirde yaptıkları yağma ve Rumlara yapılan işkenceler ile onları her türlü haktan mahrum edişleri henüz unutulmamıştı. Bu istila esnasında İstanbul'daki âbidelerin çoğu tahrib edilmiş, mezarlar soyulmuş, birçok eser mahvolmuş ve Türk fethine kadar bu facianın izi silinmemişti. Türkler İstanbul'a girdiklerinde bir kısmı çok harab 50'ye yakın kilise, bazı resmî binalar, yıkılmış müesseseler, bozuk yollar ve terk edilmiş saraylar bulmuşlardı.[165] Latinler tarafından maddî–manevî yapılmış olan böyle bir tahribata karşılık Müslümanların müsamahası biliniyor, Osmanlı hükümdarlarının vicdan hürriyetine, din ve mezhep serbestisine verdikleri mukaddes mânâ fark ediliyordu. Rumlar, her mezhepteki Hıristiyanların mal, can ve din hürriyetine sahip olarak Osmanlı ülkesindeki rahat hayatlarını gıpta ile karışık bir hayranlıkla müşahede ediyorlardı. Bu. Müslü-

164 Dukas, *Bizans Tarihi*, trc. Vl. Mırmıroğlu, İstanbul 1956, s. 161.

165 Bekir Kütükoğlu, "Fâtih, Fetih ve İstanbul" *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 8.

man ve büyük devletin, Müslüman olmayan tebeasına (vatandaşına) verdiği büyük rahatlık ve kazanç imkânları da bunlara ilave edilince, bazı Bizanslılarca Osmanlı idaresi bir nimet ve kurtuluş olarak görülüyordu. Bu anlayışın bir sonucu olarak imparatordan sonra en yüksek dereceli devlet adamı olan Grandük Notaras "Konstantinipolis'te kardinal şapkası görmektense Türk sarığını görmeyi tercih ederim" diyordu. Makamından uzaklaştırılmış olan eski Patrik Gennadios (fetihten sonra Fâtih tarafından Rum Patrikliği'ne getirilen kimse) da Ortodoksluk için en iyi tercihin bu olduğuna inanıyordu. Zira Türk sarığı, düşmanları olan milletler tarafından dahi hakkın, doğruluğun, adaletin, din ve vicdan serbestisinin işareti olarak görülüyordu. Bu sarık tazim ve tekrim edilerek onun hâkim olduğu idare aranıyordu. Hatta bir rahibe bütün Hıristiyanların şaşkın bakışları önünde mezhep değiştirmeyi reddederek tamamen İslâmî olan kıyafeti kabul edip Hz. Peygamberin nübüvvetini tasdik ettiğini haykırmıştı.[166] Aslında böyle bir gelişme normaldi. Çünkü Fâtih Sultan Mehmed'in temsil ettiği idare, insan tabiat ve yaratılışına uygun bir yönetim şekli idi.

İstanbul'un, 29 Mayıs 1453 (20 Cemaziyelevvel 857)'de Osmanlı Türkleri tarafından fethedilmesi, Avrupa'yı ve özellikle Papa ile Napoli Krallığını, ayrıca güney Avrupa memleketlerini hayret ve dehşete düşürmüştü. Bununla beraber, gerek Osmanlıların büyük bir cihad ruhu ile askerî güce sahip olmalarının etrafa verdiği korku, gerekse artık Hıristiyanlık taassubunun yerini, tedricen de olsa aklî muhakemenin almış olması yüzünden birçok devlet, sesini çıkaramaz hale gelmişti. Bu sebepledir ki, Papa V. Nikola'nın yapmak istediği ve yeni bir Haçlı seferi için sağa sola baş vurması sonuçsuz kalmıştı. Nitekim Papa'nın bütün Hıristiyanları silaha sarılmaya çağıran 30 Eylül 1453 tarihli beyannâmesi, fazla bir alaka uyandırmadığı gibi, Papa'nın, Os-

166 Hammer, II, 280.

manlılar aleyhine harekete getirmek istediği adalar halkı ile Balkan yarımadasındaki despotluklar ve bu meyanda Sırp, Eflâk, Bosna, Mora, bazı Arnavut kral, devlet ve senyörleri, Osmanlıların Enez zaferinden sonra 1454 senesi ilkbaharında göndermiş oldukları elçileri vâsıtasıyla İstanbul fethinden dolayı Osmanlı hükümdarını tebrik ediyorlardı. [167]

Fâtih, fetihten sonra Gennadius gibi bilgin bir Ortodoks'u Patrik tayin etmekle, fethettiği ülke halkının geleneksel imanını kurtarmış oldu. Şayet bu makama Katolikliğe meyyal bir başka ruhanîyi getirmiş olsaydı, Ortodoksluk yavaş yavaş sönüp ortadan kalkacaktı. Patrik, geleneğe uygun bir merasimle Pâdişahın huzuruna kabul edilerek kendisine murassa bir asâ ve at verilmişti. Bu meyanda eski Bizans halkının evlenme, boşanma, ölüm ve dinî âyin gibi şahsî meselelerinin de kendi cemaatlerince tedvir edilmesine müsaade edildi.

167 Uzunçarşılı, *Tarih*, II, 4.

OSMANLI DEVLETİ'NDE HIRİSTİYANLAR

Osmanlılar döneminde, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında meydana gelen savaşlar ve bu savaşlardan sonraki gelişmeler hakkında verdiğimiz bilgileri İstanbul'un fethi ile bitirmek istiyoruz. Bundan sonra geniş bir coğrafyaya hâkim olan ve farklı kimliklere sahip insanları sınırları içinde barındıran Osmanlı Devleti'nin, kendi dininden olmayanlara karşı gösterdiği müsamaha ve hoşgörüden bahsetmek istiyoruz. Böylece Müslümanların, kendi topraklarındaki Hıristiyanlara karşı nasıl davrandıklarını görmüş olacağız.

İslâm'ı kabul etmesiyle yepyeni bir hayat anlayışına intibak ettiğini bildiğimiz Müslüman Türk dünyası, bağlı bulunduğu bu yeni dinin emirlerine göre hareket ediyordu. Bu sebeple onlar, bütün insanlara karşı toleranslı davranıyorlardı. Zira onların bu konudaki rehberleri, bizzat Kur'an-ı Kerim idi.

İşte böyle bir anlayıştan hareketle Osmanlılar, idareleri altında bulunan gayr-i müslim vatandaşlarının dinî hak ve hürriyetlerini koruma hususunda titizlikle hareket ediyorlardı. Bu konuda arşiv belgeleri, Şer'iye Sicilleri, Piskopos Mukataası Kalemi Defterleri, gayr-i müslim cemaatlara ait olan defterler ile her gayr-i müslim

topluluğa ait müstakil defterler, Osmanlı devlet ve toplumunun bu konudaki hassasiyetlerine şâhidlik yapmaktadırlar.

Bilindiği gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve bölgedeki Moğol hâkimiyetinin zayıflaması üzerine, Anadolu'daki siyasî birlik ve bütünlük parçalandığından burada, sayıları yirmiye yaklaşan beylikler dönemi başlamıştı. Bu dönemde de gayr-i müslimler için farklı ve olumsuz bir durumun meydana geldiği söylenemez. Bu konu ile ilgili pek çok örnek, XIV. yüzyılda İslâm dünyası ile Türklük âlemini gezip gören ve buralardaki sosyal yapıyı canlı levhalar halinde günümüze aksettiren Mağripli İbn Batûta (1304–1369) seyahatnâmesi ile diğer çağdaş kaynaklarda bulunmaktadır.

Başlangıçta, Anadolu beyliklerinden biri olan Osmanlı Beyliği'nde de durumun bundan farklı olmadığını düşünmek yanlış olmaz. Zira Osmanlıların mensubu bulundukları din (İslâm), onların başka türlü hareket etmelerine rıza göstermezdi. Gerçekten de daha devletin (beyliğin) kuruluşundan itibaren insanlar arasında din farkının gözetilmediğini görüyoruz. Nitekim Hammer, Osman'ın, bey unvanıyla beyliğin başına geçtiği andan itibaren gayr-i müslim, yani Müslüman olmayan ve hatta kendi vatandaşı da olmayan insanların haklarını nasıl koruduğunu şu ifadelerle dile getirir:

"Osman, bey unvanını alıp, beyliğin başına geçtikten sonra ikametgâhı olan Karacahisar'da her türlü işlere bakmak ve halk arasında meydana gelen dâvaları hafta sonu olan Cuma günlerinde karara bağlamak için bir Molla (Kadı) seçti. O, din ve milliyet farkı gözetmiyordu. Nitekim bir Cuma günü Germiyan Türk Beyi Alişir'in tebeasından bir Müslüman ile Bilecik Rum Tekfuru'na bağlı bir Hıristiyan arasında çıkan kavgada Osman, Hıristiyan'ın lehine hüküm verdi. Bunun üzerine bütün ülkede, Ertuğrul'un oğlu Osman'ın hak ve adâletseverliğinden söz edilmeye başlandı. Bunun sonucunda da halk, Karacahisar pazarına daha çok gelmeye

başladı.[168] Osmanlıların, Müslüman olmayan vatandaşlarına karşı olan hoşgörü ve toleransla hareket etme anlayışı, devletin tarih sayfaları içindeki yerini almasına kadar hiçbir değişikliğe uğramadan devam etti. Hatta bu devletin duraklama ve gerilemesinde, Osmanlı toplumunun yüksek hoşgörüsünün olumsuz etkilerinin olduğu da söylenmektedir. Kuruluş ve yükseliş devirlerinde tek devlet idaresine ve huzura kavuşan gayr-i müslimler, gittikçe çoğalmış, zenginleşmiş, tamamen hür bir şekilde dinî yaşayışlarını, örf ve âdetlerini devam ettirmişlerdi. Devlet tarafından cemaat işlerine asla müdahale edilmediği için onlar da din, dil ve milliyetlerini korumuşlardı. Bu esnada Türkler, fetih ve fethedilen yerleri korumakla, başka bir ifade ile askerlikle meşgul idiler. Bu yüzden ticaret ve sanayide gerilemişlerdi.

Kuruluşundan itibaren Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Şer'î hukuku, hem nazarî, hem de amelî bir şekilde uygulayan Osmanlı Devleti[169], bu uygulamayı devletin bütün organlarında devam ettiriyordu. Zira "bu devlette din asıl devlet onun bir fer'i olarak görülmüştür"[170] Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin ekonomik, kültürel ve sosyal bünyesinin buna göre organizasyonu normal karşılanmalıdır. Zira "Osmanlı İmparatorluğu bütün işlerinde şeriat ile örf ve adet hukukunu uygulayan İslâmî bir devlet idi."[171] Bu hukukî anlayış ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hoşgörü sebebiyledir ki, Osmanlılar, Balkanlar'da yönetimleri altına aldıkları yerli unsurların din ve vicdan hürriyetlerine müdahale etmedikleri gibi, onları her türlü baskıdan da kurtarmışlardı. Gerçekten Osmanlı Devleti, Hı-

168 Hammer, I, 103 – 104.

169 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi" *İÜHF. Dergisi* (1945) XI / 3, 209

170 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*, Bibliotheque National (Paris) Ancien Fonds Turc, nr. 40, vr. 134 a.

171 Vojtech Kopcan, "Osmanlı İmparatorluğunun Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsanî Değerler ve Yasalara Saygısı" *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 377.

ristiyan çağdaşları arasında başka dinlere mensup olanlara en müsamahalı davranan devlet idi. Çeşitli ülkelerde dinlerinden dolayı baskı, zulüm ve hatta işkence gören insanlara her zaman kucak açan Osmanlı Devleti'nde, Müslüman olmayan vatandaşlara vicdan ve ibadet hürriyeti tanımış, dinlerini değiştirme hususunda kendilerine herhangi bir şekilde baskı yapılmamıştı. Keza bu devlette, gayr-i müslim grupların ibâdet ettikleri yerler (mâbed), bunlara ait toprak ve mezarlıklara da dokunulmazdı. Bunlar, Müslümanları rahatsız etmeden ibâdetlerini serbestçe yerine getirebilirlerdi. [172]

Daha önce de belirtildiği gibi İslâm, Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda yaşayan hiçbir kimsenin zorla Müslümanlaştırılmasına müsaade etmez. Zaman zaman bazı hükümdarların fevrî düşüncelerinin sonucu olarak gayr-i Müslim tebeaya karşı görülebilecek dinî baskı temayülleri, bizzat Osmanlı din bilginleri tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Böyle bir uygulamanın dinî olmadığı kedilerine hatırlatılmıştır. Nitekim Hammer, dikkat çeken (câlib-i dikkat) bir olayı bize nakletmektedir. O, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in bir emrine karşı Şeyhülislâm Zembilli Ali Cemalî Efendi'nin Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanları kurtarmasını şöyle anlatır: Pâdişahın, bir gün durup dururken, dünyayı fethetmek mi, yoksa bütün milletlere İslâmiyet'i kabul ettirmenin mi daha iyi ve hayırlı olacağı şeklindeki sorusuna Şeyhülislâm Zembilli Ali Cemalî Efendi, ikinci şıkkın, yani insanları Müslüman yapmanın daha iyi olacağını söylemesi üzerine hükümdar, topraklarındaki kiliselerin camie çevrilmesini, Hıristiyan âyinlerinin yasaklanmasını ve Müslüman olmak istemeyenlerin idam edilmelerini emreder. Beklemediği bu sonuç karşısında Şeyhülislâm Zembilli Ali Cemalî Efendi, dönemin veziriazamı Pirî Mehmed Paşa

172 Daha geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devleti ve Gayr-i Müslimler" *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 291.

ile anlaşarak Rum Patriği'nin maiyeti ile birlikte Edirne'de huzura kabul edilmesini sağlar. Bu kabulde Patrik, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettiği zaman Hıristiyanlara serbestiyet tanıdığını ve hiçbir kimsenin zorla Müslüman edilemeyeceği taahhüdünde bulunduğunu ileri sürmüştü. Fakat bu müsaade ve taahüdü muhtevi ferman, bir yangında yandığından fetihte hazır bulunmuş olan üç ihtiyar yeniçerinin şahitliklerine müracaat edildikten sonra Yavuz Sultan Selim bu konudaki emrini geri almak zorunda kalmıştı.[173]

Fâtih Sultan Mehmed'in, İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Patrikliği'ne verdiği serbestiyet ve âyinleri ile ilgili dokunulmazlıklarına biraz önce temas edilmişti. Ancak bir arşiv belgesi, Fâtih'in bu serbestliği ne kadar geniş tuttuğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre Fâtih İstanbul'u fethettikten sonra "etraf u eknaftan" pek çok elçi gelip bu fethi kutlamışlardı. Bu arada Kudüs'teki Rumların Patriği Atanasyos da bazı rahipleri ile gelip Fâtihten kendilerine serbestçe âyin yapma müsaadesi vermesini istemişti. Bunun üzerine Fâtih, hiç kimsenin bunların âyinlerine, kiliselerine ve diğer ziyaretgâhlarına karışmayacağına dair bir ferman vermişti.[174] Her ne kadar bu dönemde Kudüs siyasî anlamda Memluk Devleti'nin yönetiminde ise de Kudüs Patrikliği İstanbul'daki Patrikliğe bağlı olduğundan onlara da Fâtih'ten yardım talebinde bulunmuşlardı.[175] Fâtih Sultan Mehmed, Gennadios'u patrik olarak göreve getirmekle bu İstanbul Patrikliğini ayakta tutmuştu. Halbuki aynı şehir (İstanbul) 1204 yılında Latinler tarafından işgal edilince patriklik İznik'e taşınmak zorunda kalmıştı. Bu durum, 1261 yılında Bizans İmparatorluğu'nun İstanbul'u Latinlerden geri almasına kadar sürmüştü. Verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi aynı dinin (Hıristiyanlık) farklı mezheplerine bağlı olanlar arasında bile

173 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV, 255 – 256.
174 BOA. Ali Emirî, Fâtih, nr. 22; Fermanın metni için bk. Ziya Kazıcı, *Uçbeyliğinden Devlet-i Aliye'ye Osmanlı*, İstanbul 2007, s. 110.
175 F. Buhl, "Kudüs" *İA.* VI, 964.

görülemeyen müsamaha, Müslüman Fâtih tarafından gayr-i müslim Rumlara gösterilmişti. Fâtih, bununla da yetinmeyerek 1461 yılında Bursa'daki Ermeni Piskoposu Hovakim'i İstanbul'a getirecek ve onu "Ermeni Patriği" olarak ilan edecektir. Bu arada Ortodoks Patrikliği'ne tanımış olduğu bütün hakları Ermeni Patriği'ne de tanıyacaktır. Halbuki o tarihte Osmanlı ülkesinin sınırları içinde yaşayan Ermenilerin sayısı böyle bir patriklik kurulmasını ve Ortodokslara tanınan hakların tanınmasını gerektirecek düzeyde değildi. Ermeni Patrikliği'nin kurulmasından kısa bir süre sonra İstanbul'daki Ermeni nüfusu arttığı gibi, şehir, dünyanın Ermeni nüfusu en kalabalık şehirlerinden biri haline gelmişti. Zaman içinde bu nüfus, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan diğer ülkelerdekinden daha yüksek seviyeye gelmişti.[176]

İslâm'dan aldıkları ilhamla Osmanlılar, yönetimlerindeki gayr-i müslimlere toleranslı davranırken onlar, kendi aralarındaki farklı mezheplerin kiliselerine bile tahammül edemiyorlardı. Osmanlılar, Balkanları yönetimlerine aldıkları zaman kiliseler arasındaki bölünme ve çatışmalar üst düzeye çıkmıştı. Bizans'ın siyasî otoritesi ile adeta bütünleşmiş bulunan Rum Patrikhânesi, kendisine temel politika olarak Yunanlaştırma hedefini seçmişti. Bu bakımdan, Bizans topraklarında yaşayan Hıristiyan olsun veya olmasın bütün topluluklar üzerinde yoğun bir asimilasyon hareketine girişmişti. Anadolu'daki Ermeni, Süryani, Nasturi, Kildani, Pavlaki, Gürcü kilise ve toplulukları ile Balkanlar'daki Katolik, Bogomil, Sırp, Bulgar kilise ve toplulukları, tarihleri boyunca yalnız Bizans siyasî otoritesi ile değil, aynı zamanda Rum Patrikhânesi ile de mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Bunlardan bir kısmı az da olsa varlıklarını koruyabilmişler ise de Pavlaki ve Bogomil toplulukları bu konuda başarılı olamadıkları için yok olup gitmişlerdir. Balkanlar'da yalnız Or-

176 P. Ğ. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976, s. 21; Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, Ankara 2000, s. 153.

todoks kiliseler arasında değil, Ortodoks kilisesi ile Katolik kilisesi arasında da mezhep çatışmaları yoğun bir hal almıştı. Özellikle Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna'da bu mücadele, toplumlar açısından yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı yönetimi sırasında Arnavutlar ile Bosnalılar arasında İslâmiyet'in geniş bir ölçüde kabul görüp yayılmasında bu çatışmaların da etkisi olduğu belirtilmektedir.[177]

Osmanlıların dinî müsamahası o kadar geniştir ki, gerek kendi ülkelerinde, gerekse başka ülkelerden kendi ülkelerine gelen Hıristiyan din adamlarına bile her türlü kolaylığı gösteriyorlardı. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed, Bosna'daki Latin papazlarına verdiği fermanda:

"Ben ki Fâtih Sultan Mehmed Hanım, cümle avam ve havasa malum ola ki, işbu dârendegân-ı ferman-ı hümâyûn Bosna ruhbanlarına mezid-i inayetim zuhura gelüp buyurdum ki, Mezburlara ve kiliselerine kimse mani ve müzahim olmayup ihtiyatsız memleketimde duralar. Ve kaçup gidenler dahi emn u emânda olalar. Gelüp bizim hassa memleketimizde havfsız (korkusuzca) sakin olup kiliselerine mütemekkin olalar. Ve yüce hazretimden ve vezirlerimden ve kullarımdan ve reâyâlarımdan ve cemîî memleketim halkından kimesne mezburlara dahl ve taarruz edüp incitmeyeler. Kendilerine ve canlarına ve kiliselerine ve dahi yabandan hassa memleketimize âdem gelürler ise yemin-i muğallaza (ağır ve büyük yemin) ederim ki, yeri göğü yaradan Perverdigâr hakkı içün ve Ulu peygamberimiz hakkı içün ve kuşandığım kılıç hakkı içün bu yazılanlara hiçbir fert muhalefet etmeye, madem ki bunlar benim emerine muti ve munkad olalar."[178]

Benzer bir ferman, 16. Mayıs 1517'de Kudüs'e girişi esnasında Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs ve çevresinde bulunan

177 Yavuz Ercan, "Kurumsal Açıdan Gayr-i Müslimler" *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts. II, 306.

178 Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul 1936, s. 93 – 94.

patriklere verilmişti. Ermeni Patriği Serkis'e verilen bu fermana göre kudas halkı, eskiden beri bazı şartlarla kendilerine ait olan kilise, manastır ve diğer kutsal mekânları, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan kilise ve ibadethâneleri eskiden beri hangi şartlarla ellerinde bulunduruyorlar ise yine aynı şartlarla kullanmaya devam edeceklerdir. Ermeni toplumu, Patrik olanların zapt ve tasarrufunda olacaktı.[179]

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar, ülkenin asıl unsuru, diğer dinlere mensup olanlar ise devletin koruması altındaki insanlar olarak görülüyordu. Osmanlı Devleti'nde özellikle bir konu üzerinde önemle durulurdu. İnsanların, kendi hür iradeleriyle seçimini yaparak bir dine mensup olmaları isteniyordu. Bu durumda devlet, seçimini yapan vatandaşının, yaptığı seçime göre hareket etmesini bekliyordu. Yahudi'den Yahudi gibi, Hıristiyan'dan Hıristiyan gibi, Müslüman'dan da Müslüman gibi yaşamasını istiyordu. Bu kural, vatandaşın bütün davranışlarını ihata ediyordu. İnsanlar, mensubu bulundukları "*Millet*"in âdetlerine göre hareket etmek zorunda idiler. Her "Millet" kendi içinde koyduğu kurallara göre hareket ediyordu. Bir aksaklık çıktığında, cemaatin yöneticisi işe müdahale ediyordu. Şayet cemaat yöneticisi aksaklığı gideremiyorsa o zaman devlet kademelerine müracaat edip meselenin devlet otoritesi ile çözüme kavuşturulmasını istiyordu. Böylece problem, devlet eli ile ortadan kalkmış olurdu. [180]

Osmanlı Devleti, tebeasının (vatandaşı) çok ve farklı kimliklere sahip olmasından rahatsızlık duymuyordu. Tebeasının çok olması, hem ülkede ticaretin artıp canlanmasına, hem de vergi gelirlerinin artmasına sebep oluyordu. Ticaret yapmak ve devlete karşı bir görev olan vergisini verdikten sonra kimsenin dini

179 BOA. Kepeci, Piskopos Mukataası, nr. 2539, s. 2'den naklen bk. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhânesi ve Türkiye*, s. 35.
180 Daha geniş bilgi için bk. Kazıcı, *Osmanlı*, 103.

ve milliyeti rahatsızlık konusu olmuyordu. Bu bakımdan yeni fethedilen yerlere yerleşmeleri için din farkı gözetilmeden herke davet ediliyordu. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettiğinde, hem Müslümanları, hem Yahudileri, hem de Ermenileri İstanbul'a yerleşmeye davet etmişti. Selanik'in fethinden sonra da aynı durum yaşanmıştır. Fetih esnasında Selanik'i terk eden Hıristiyanlar, yapılan davet üzerine tekrar gelip buraya yerleşmişlerdi.[181]

Osmanlı Devleti'nin, Hıristiyan olan vatandaşlarına karşı uyguladığı insanî ve âdil davranış şekli, devletin son günlerine kadar devam etmişti. Biz konuyu daha fazla uzatmamak için burada sadece bir belge ve onun ortaya koymaya çalıştığı anlayışa temas etmek istiyoruz. Osmanlı Devleti, yönetimine giren her yerde aynı adâlet ve insanlık haysiyetine yakışan bir uygulamanın içinde idi. Nitekim 23 Zilhicce 979 (7 Mayıs 1572) tarihi ile Kıbrıs çavuşlarından Ali'ye verilen ve Kıbrıs Beylerbeyi ile kadı ve defterdarına gönderilen "*hükme*" göre "Cezire-i Kıbrıs (Kıbrıs Adası), kuvvet-i kahir-i hüsrevânem ile yeni fethedilmiş memleket olup reâyâsına dahi nev'an futûr târi olup cezire-i mezbûre reâyâsına zulüm ve teaddi olunmayup adâlet olunup eğer icra-i şeriat ve tahsil-i emval ve eğer sair tekâlif-i örfiye (örfi vergiler) ve avârız-ı divaniyede himâyet ve sıyanet olunup takviyet verilmekle memleket ve vilayet eski hali üzre ma'mûr ve abâdan olmak mühimmattan olmağın buyurdum ki, bu babta her biriniz bizzat mukayyed olup taife-i reâyâ bana vedia-i Halik-i Berâyadır. Mehma emken himayet ve sıyânet eyleyüp kimesneye zulm ve teaadi ettirmeyüp..."[182] denilerek Kıbrıs adasının yeni fethedildiği için adadaki Hıristiyan halkın savaş yüzünden maddî birtakım sıkıntılarla karşılaştığına işaret edilmektedir. Bu belgeden anlaşıldığına göre bizzat Osmanlı Pâdişahı tara-

181 Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna kadar)*, Ankara 2000, s. 62 – 63.

182 BOA. Mühimme Defteri, nr. 12, s. 641.

fından insanlara karşı adâletle hükmedilmesi gerektiği ve kimseye herhangi bir şekilde zulüm edilmemesi emredilmektedir. Zira belgenin dili ile adanın Hıristiyan halkı, Allah'ın bir emaneti olarak kendi himaye ve korumasına verilmiş olmaktadır.

Osmanlılar, Anadolu'da olduğu gibi, Rumeli'deki Hıristiyanlara da din ve vicdan hürriyeti tanımışlardı. Onlar, Hıristiyanların varlıklarına ve idare tarzlarına dokunmadılar. Bölgede daha önceki yöneticileri tarafından konmuş ağır vergiler altında ezilmiş bulunan bu yeni tebeasının (vatandaşı) vergi yükünü hafifletmek suretiyle mevcud kanunların hilafına keyfî hiçbir muameleye müsaade etmediler. Devlet, kendi himayesine girmiş olan zimmîlerin her türlü hak ve hukukunu garanti altına almıştı. Çünkü onlar, "*Vedia-i Halik-i Berâyâ*" idiler.

Osmanlıların, Hıristiyan vatandaşlarına karşı takip ettikleri hukuk sistemi ile siyaset anlayışını değerlendiren Engelhardt, Rum Patrikhânesi'nin fetihten sonra nail olduğu hukuk sayesinde adeta devlet içinde devlet gibi hareket serbestisine sahip olduğuna işaretle: " Şark Ortodoks Mezhebi'ndeki Hıristiyanların ırz ve namusu, servet ve sâmânı, hürriyet-i şahsiyesi, hürriyet-i vicdanı –hiçbir kontrole tabi olmadan– Dersaadet kilisesi reisinin elinde idi. Patrik, Ortodoksları nefiy ve hapis cezalarına mahkum ediyor, vergi alıyor, piskoposları azlediyor, aforoz ve sansür gibi iki vasıta-ı mühimmeyi isti'mal ve su'eyliyor. Mektepler için tedrisat programları yapıyor (du). Elhasıl birçok cihetlerden hayat-ı medeniye ve siyasiyeye taalluk eden vezaifin hin-i ifasında hiçbir kayda tabi bulunmuyordu."[183]

İslâm'ın temel prensiplerine göre "dinde baskı ve zorlama yoktur."[184] Hz. Peygamber tarafından ortaya konulan temel örneklerde bu temel prensip gayet net bir şekilde uygulanmıştı. Nitekim

183 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 119.
184 Kur'an, el-Bakara, 256

onun Necranlılar ile yaptığı antlaşmalar ve Yemen'de yönetici (vali) olarak görevlendirilen Muaz b. Cebel'e gönderdiği talimat,[185] bu söylediklerimizin en güzel örneklerinden biridir. Hz. Peygamber'den sonra, gerek Hülefa-i Râşidîn, gerekse diğer Müslüman devletlerde kitap ehli zümreler ile gerçekleştirilen antlaşmaların tamamında, İslâm idaresini benimsemiş olan toplulukların hepsine din ve vicdan hürriyeti verilmiştir. Hatta bu topluluklardan isyan edenlere, savaş yoluyla tekrar hâkimiyet altına alınsalar bile aynı hürriyetlerin verilmiş olduğu, burada önemle zikredilmesi gereken bir husustur. 89/708 yılındaki isyanlarına ve zaman zaman Bizanslılar adına yaptıklarının belirlenmesine rağmen tekrar kontrol altına alınan Ceracime halkına Mesleme b. Abdülmelik tarafından sunulan anlaşma metninde, onların çocuklarından ve kadınlarından hiç birisinin Hıristiyanlığı terk etmeye zorlanmayacağı ifade edilmiştir. Bu ifadelere, isyanlarından sonra hakimiyet altına alınan diğer bölge insanları ile yenilenen antlaşmalarda da rastlanmaktadır. Kısaca Hıristiyanların, daha geniş bir ifade ile gayr-i müslimlerin dinlerini terk etmelerini, ya da dinlerinde kalmalarını zorlayan herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.[186] Başkalarını kendi dinlerini kabule zorlamama prensibi, bütün Müslüman devletlerde ortak bir nokta olarak görülmektedir. Çünkü bizzat Kur'an buna müsaade etmemektedir. Zaten günümüzde pek çok İslâm ülkesinde genel anlamda gayr-i Müslimlerin bulunmaları, kilise ve havra gibi mabedlerinin dimdik ayakta durmalarının sebebini Müslümanların bu hoşgörüsünde aramak gerekir. Günümüz Müslüman şehir ve köylerde gayr-i Müslimlere ait tarihî mabedlere karşılık, Müslümanlardan gayr-i Müslimlere geçen yerlerde câmilerin yıktırılarak ortadan kaldırılmaları, Müslümanlar ile Hıristiyanların din konusunda nasıl bir anlayışa sahip olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Bütün bu söylediklerimizi ve İslâm fetih tarihini özetlemeye

185 el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 103.

186 Bilgi için bk.el-Belâzurî, s. 228 – 231; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 90–91.

kalkarsak, İslâm'ın, dünya harp tarihinde, kendisinden önce düşünülmesi bile mümkün olmayan birtakım insanî prensipleri vaz' ettiği görülür. Nitekim harpte düşmana karşı da olsa Müslüman, adâletten ayrılmayacaktır. Keza savaşta tahribattan kaçınılacağı gibi fiilen savaşa iştirak etmeyen (kadın, çocuk, yaşlı ve din adamı gibi) kimselere de dokunmayacaktır. Müslüman, savaşta insanlık haysiyet ve şerefine yakışmayan hareketlerden uzak duracaktır. İslâmî anlayışa göre esirlere karşı iyi davranılacaktır. Bu emir ve uygulamaları ile İslâm, harbi kanlı bir sahne olmaktan çıkarmış, ona belli bazı kurallar getirmiştir. Bu bakımdan İslâm, harbe her isteyenin veya gücü yetenin sadece toprak veya ganimet elde etmek için değil, belli şartlar dahilinde Allah rızasına nail olmak gayesiyle katlanmak zorunda olduğu bir vazife haline getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde gayr-i müslimlerin coğrafî dağılışı için iki ayrı tablo çizmek gerekir. Böylece Müslüman toplum içinde sayı, isim ve farklılık bakımından ne kadar gayr-i müslimin bulunduğunu imkânını elde etmiş olacağız. Bunlardan biri, gayr-i müslimlerin din ve mezhep bakımından coğrafî dağılışı, diğeri de etnik bakımdan coğrafî dağılıştır. Birinci grup için şöyle bir tablo çizilebilir:

1- Hıristiyanlar

a) Katolikler

Latinler (âyin ve ibâdetlerini Latince yapan Avrupa milletleri)
Katolik Ermeniler
Katolik Gürcüler
Katolik Süryaniler
Kildaniler
Marûnîler
Kıptîler
Katolik Rumlar

b) Katolik Olmayanlar
Ortodokslar (Pavlaki, Thondraki, Selikian ve Bogomiller)
Gregoryenler
Nasturiler
Yakubî Süryanîler
Melkitler
Mandeiler

2- Musevîler
a) Rabbanîler
b) Karailer
c) Samiriler

3- Sabiîler

Bu tablo, Osmanlı Devleti'ndeki gayr-i müslimlerin din ve mezhep bakımından sadece isimlerini vermektedir. Biz, bunların coğrafî dağılışlarının tafsilatına girmeden onların, etnik bakımdan olan coğrafî dağılışlarını da sadece isim olarak vermek istiyoruz. Böylece Osmanlı Devlet'inde, farklı din, mezhep ve ırktan olan toplumların ne kadar fazla olduklarını görmüş olacağız. Bu tablolar, Osmanlı devlet ve toplumunun kendi din ve ırkından olmayan insanlara karşı nasıl bir davranış sergilediklerini de göstermektedir. Zira bunca kalabalık bir nüfusun sınırları içinde barınması, devletin bu vatandaşlarına herhangi bir şekilde baskı uygulamadıklarını göstermektedir.

Devletteki etnik dağılım da şöyle bir tablo halinde verilebilir:

1. Rumlar
2. Yunanlılar
3. Bulgarlar
4. Pomaklar

5. Sırplar
6. Hırvatlar
7. Karadağlılar
8. Bosnalılar
9. Arnavutlar
10. Romenler
11. Türkler (Gagauzlar)
12. Macarlar
13. Polonyalılar
14. Çingeneler
15. Ermeniler
16. Gürcüler
17. Süryanîler
18. Kildanîler
19 Araplar (Marunî, Melkit vs.)
20. Yahudiler
21. Kıptîler
22. Habeşler.[187]

Verdiğimiz bu tablolardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, gerek din, gerek mezhep, gerek kültür ve gerekse ırk bakımından birbirlerinden farklı pek çok unsuru, insanlık şeref ve haysiyetine uygun bir şekilde idare ediyordu. Osmanlı, İslâm'dan aldığı ruh ve ilhamla bunlardan hiç birinin farklılık ve kendilerine göre yaşantılarına müdahalede bulunmuyordu. Zira Osmanlı anlayışına göre bunların tamamı, "vedia-i ilahî", yani Allah'ın emaneti idi. Emanete ise ihanet edilemezdi.

187 Geniş bilgi için bk. Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu" *Belleten* (1983), XLVII / 188, 1127 – 1130; Ayrıca bk. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 64 – 67.

BİBLİYOGRAFYA

KAYNAKLAR

Âşık Paşazâde, *Tarih*, İstanbul 1332.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri, Fatih*, nr. 22.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mûhimme Defteri*, nr. 12.

Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002.

Buharî, *Sahih*.

Dukas, *Bizans Tarihi*, trc. Vl. Mırmıroğlu, İstanbul 1956.

Hamidullah Muhammed, *el-Vesaiku's-Siyasiye*, Kahire 1958.

Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. M. Ata, İstanbul 1329.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisû'l-Beyân fi Kavanin-i Âl-i Osman*, Bibliotheque National (Paris) Ancien Fonds Turc. Nr. 40.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-Tevârih*, İstanbul 1279/1280.

İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviye*, Kahire (ts.)

İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1966.

İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman* (II. Defter), nşr. Şerafettin Turan, Ankara 1983.

İncicyan, P.Ğ. *XVIII. Asırda İstanbul*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976.

Mehmet Neşrî, *Neşrî Tarihi*, nşr. M. Altay Köymen, Ankara 1983.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Kahire 1939.

ARAŞTIRMALAR

Adam, Baki, *"Hıristiyanlık"*, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA) XVII.

Ahmed Ali el-Mella, *"Eseru'l-Ulemai'l-Müslimin fi'l-Hadareti'l-Avrubbiye"*, Dımaşk (Şam) 1981.

Apak, Âdem, *"Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi"*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (2009), XVIII/2.

_____, *"Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi"* (Hulefa-i Râşidin Dönemi), İstanbul 2007.

Arnold, T. W. *"İntişar-ı İslâm Tarihi"*, trc. M. Halid, İstanbul 1343.

Atçeken, İsmail Hakkı, *"İslam Tarihinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi* (Asr-ı Saadet ve Endülüs Örneği)" İSTEM (2009), XIV.

Aydın, Mehmet, *"Faraklit"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XII.

_____, *"Hz. Muhammed (A.S.) Devrinde Müslüman-Hıristiyan Münasebetlerine Bir Bakış" Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005.

Barkan, Ömer Lütfi, *"Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi"* İÜHF. Dergisi(1945) XI/3.

Bozkurt, Gülhihal, *"Osmanlı Devleti ve Gayr-i Müslimler" Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts.

Buhl, F. *"Kudüs" İslam Ansiklopedisi* (İA) VI.

Câbir Kumayha, *Edebu'l-Hulefai'r-Râşidîn*, Kahire 1985.

Cahen, Claude, *"Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler"*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979.

Celal, Mazhar, *"Hadaretu'l-İslâm ve Eseruha fi't-Terakki el-Âlemî"*, Kahire 1974.

Challay, Felicien, *"Dinler Tarihi"*, trc. Semih Tiryakioğlu, İstanbul 1963.

Dabağyan, L. P. *"Fatih ve Fetih Olayı"*, İstanbul 1976.

Demirci, Kürşat, *"Hıristiyanlık"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XVII.

Demirkent, Işın, *"Haçlılar"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XIV.

_____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974.

Ebu Abdillah ez-Zincânî, *"Tarihu'l-Kur'an"*, Beyrut 1969.

Engelhard, *"Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islâhatı"*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1328.

Ercan, Yavuz, *"Kurumsal Açıdan Gayr-i Müslimler" Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul ts.

_____, *"Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-i Müslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu"* Belleten (1983), XLVII/188.

Ergin, Osman Nuri, *"Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı"*, İstanbul 1936.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, *"Osmanlı Devletinde Yahudiler"* (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar), Ankara 2000.

Fayda, Mustafa, *"Fetih"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XII.

_____, *"Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler"*, İstanbul 2006.

Günay, Nasuh, *"Günümüz Türkiye'sinde Misyonerlik Faaliyetleri"*, Isparta 2006.

Gündüz, Şinasi, *"Misyonerlik"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XXX.

Hamidullah, Muhammed, *"İslam Peygamberi"*, trc. M. Said Mutlu, İstanbul 1966.

_____, *"Kur'an-ı Kerim Tarihi"*, trc. M. Sait Mutlu, İstanbul 1965.

Harman, Ömer Faruk, *"Hıristiyanların İslam'a Bakışı" Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005.

Hasan, İbrahim Hasan, *"Tarihu'l-İslam" I-IV*, Kahire 1964 (Türkçesi: *"Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi" I-VI*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995).

Hitti, Philips K., *"Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi"*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1995.

İzmirli, İsmail Hakkı, *"Meani-i Kur'an"*, İstanbul 1927.

Kazıcı, Ziya, *"İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi"*, İstanbul 2010.

_____, *"Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi", I-XIV (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti X-XIV)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995.

_____, *"Kur'an-ı Kerim ve Garp Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık"*, İstanbul 1971.

_____, *"Uç Beyliğinden Devlet-i Aliyyeye Osmanlı"*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2007.

Konrapa, M. Zekai, *"Endülüs Tarihine Kısa Bir Bakış"* İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi (1964), II.

Kopcan, Vojtech, *"Osmanlı İmparatorluğunun Orta Avrupa Eyaletlerinde İnsanî Değerler ve Yasalara Saygısı"*,Türklerde İnsani Değerler İnsan Hakları, İstanbul ts.

Kozan, Tuba Arıcı, *"Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri"*, İstanbul 2010.

Kurtoğlu, Fevzi, *"Gelibolu ve Yöresi Tarihi"*, İstanbul 1938.

Küçük, Abdurrahman, *"Müslüman-Hıristiyan Diyaloğuna Genel Bir Bakış"* Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, İstanbul 2005.

Kütükoğlu, Bekir, *"Fâtih, Fetih ve İstanbul"* Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler, İstanbul 1986.

Lamb, Harold, *"Haçlı Seferleri"*, trc. Gaye Yavuzcan, İstanbul 2010.

Muhammed İbrahim es-Siyhî, *"el-Hadaretu'l-Arabiye ve Eseruha fi Avrubba"*, Kahire 1984.

Muhammed Memduh el-Arabî, *"Devletu'r-Resûl fi'l-Medine"*, Kahire 1988.

Mustafa Halidî-Ömer Ferruh, *"İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm"*, trc. Osman Şekerci, İstanbul 1967.

Neca, Fatma Hüda, *"Nuru'l-İslam ve Ebâtilu'l-İstişrak"*, Lübnan 1993.

Özdemir, Mehmet, *"Moriskolar"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XXX.

_____, *"Müdeccenler"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA) XXXI.

_____, *"Endülüs Müslümanları I"*, Ankara 1994.

Öztürk, Levent, *"İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi"*, İstanbul 1995.

_____, *"İslam Toplumunda Hıristiyanlar"*, İstanbul 1998.

Renan, Ernest, *"Havariler"*, trc. Ziya İhsan, Ankara 1964.

_____, *"Hayat-ı Yesû'"*, trc. M. Nahit, İstanbul 1330.

Runciman, Steven, *"Haçlı Seferleri Tarihi"*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1986.

Shaw, Stanford, *"Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye"*, trc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1982.

Şeker, Mehmet, *"Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi"*, Ankara 2000.

Toynbee, Arnold, *"Medeniyet Yargılanıyor"*, trc. Ufuk Uyan, İstanbul 1980.

Turan, Osman, *"Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti"*, İstanbul 1969.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *"Osmanlı Tarihi"*, Ankara 1972.

Ünlü, Nuri, *"İslâm Tarihi"*, İstanbul 1992.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *"Hak Dini Kur'an Dili"*, İstanbul 1960.

Yinanç, Refet, *"Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler" Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir 1983.

Zakzuk, Mahmut Hamdi, *"Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşması"*, trc. Abdilaziz Hatip, İzmir 2006.

Ziya Paşa, *"Endülüs Tarihi"*, İstanbul 1304.

İNDEKS[188]

A

Abbasî 28
Abbasîler 28
Abdulahad Davud 22
Abdullah b. Ebi Rebia 52
Abdullah b. Revaha 64
Abdullah b. Sa'd 79
Abdü'l-meddân 57
Abdü'l-Mesih 58
Adana 102, 113
Adler 117
Adriyatik 111
Afrika 46, 70, 71, 79, 86, 87, 89, 96, 97, 100, 102, 106
Ağlebî Devleti 106
Ahd-i Cedid 11, 26
Akdeniz 73, 79, 85, 99, 106, 107, 108, 115
Akka 75, 105, 114
Akşehir 113
Alanlar 86
Aleksios 109, 112
Alfonso 95
Ali 12
Âl-i İmrân Sûresi 59
Alişir 135
Allah 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 43, 44, 45, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 68, 69, 76, 91, 99, 143, 145, 147
Almanya 100
Amerika 36
Amr b. As 52
Anadolu 67, 70, 71, 74, 106, 107, 109, 112, 113, 114, 116, 119, 120, 126, 135, 139, 143
Anadolu Selçuklu Devleti 114, 135
Anna Komnene 111
Antakya 74, 76, 108, 109, 113
Arabistan Yarımadası 25
Âramice 22
Arapça 34, 35, 47, 48, 85, 97, 98, 99, 101, 104, 116
Araplar 47, 48, 54, 55, 66, 77, 80, 94, 105, 147
Arap Yarımadası 46
Arnavut 132
Arnavutlar 140, 147
Arnavutluk 140
Arnold Toynbee 117
Asya 46
Atanasyos 138
Avrupa 30, 33, 35, 40, 42, 46, 67, 106, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 145
Avusturya 124
Ayasofya 128, 130, 131

188 Metinde hemen hemen her sayfada bulunan bazı kelimeler indekse alınmadı.

Aziz Georg 107

B

Babailik 37
Bahailik 37
Balkanlar 114, 123, 136, 139
Barbaros Hayreddin Paşa 100
Barnaba İncil'i 19
Bedir Savaşı 54
Behre 65
Bektaşilik 37
Belçika 36, 126
Belensiye 99
Belgrad 112, 125
Belharis 57
Belharis kabilesi 57
bellum omnium contra omnes 46
Beni Ahmer Devleti 101
Benû Bekr 25
Benû Gassan 25
Benû Kudaâ 25
Benû Lahm 25
Benû Tağlib 25
Benû Tayy 25
Benû Temim 25
Berberî 87
Beysan 73
Beytu'l-Makdis 76
Beyyazîn 98
Bilecik 122, 135
Bizans 20, 27, 44, 47, 50, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 87, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 116, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 138, 139
Bizans İmparatorluğu 116
Bizans İmparatoru 44
Bogomil 139
Bogomiller 146
Bosna 124, 132, 140
Bosnalılar 140, 147
Boulogne 113, 117
Bulgaristan 124
Bulgarlar 146
Bursa 64, 122, 139
Buşurrât 98

C

Câbiye 73
Cafer b. Ebi Talib 52
Calvenistler 100
Çanakkale 102
Caraca 74
Cebel-i Tarık 111
Cebel-i Târık 88
Cebrail 49
Cemaziyelevvel 64
Cem Sultan 102
Ceracime 144
Cerâcime 62
Ceyşu'l-Usra 66
Cezayir 70
Cezayir Beylerbeyi 100
Cezire bölgesi 73
Cezîretü'l-arab 47
Çin 70
Çingeneler 147
cizye 58, 75, 76, 80, 91, 93
Cizye 61, 66
Claude Cahen 119
Clermont Konsili 106, 110
College de France 33
confiteor 111
Cordova 95, 100
Croisades 105
Çukurova 113
Cüzam 65

D

Dersaadet 143
Dihye 55
Dihyetü'l-Kelbî 55
Diyarbakır 102
Dımaşk 73
Doğu Roma İmparatorluğu 72
Dorylain 113
Dukas 126, 130, 131
Dûmetü'l-Cendel 66

E

Ebû Abdullah es-Sağir 102
Ebû Âmir 54
Ebûbekir 12
Ebû Cehil 49
Ebû Hârise b. Alkame 58
Ebû Kebşe 56

Ebu'l-Beka 102
Ebû Süfyan 55, 56
Ebû Talib 48
Ebû Ubeyde b. Cerrah 61
Ebû Zer el-Gifarî 75
Ecnâdeyn Savaşı 71
Edirne 138
Eflâk 123, 125, 126, 132
Ege 83
Ehl-i kitab 81
Ehl-i Salîb 105
ekanim-i selâse 126
el-Ariş 79
el-Eyhem 58
Elhamra Sarayı 101
Elmalılı Hamdi Yazır 22
el-Munhamenna 22
Emevîler 72
Endülüs 33, 69, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 117
Enez 133
Engelhardt 143
Engizisyon 98, 99, 101
Ereğli 113
E. Renan 16
Ermeni 113, 120, 139, 141
Ermeniler 120, 145, 147
Ermeni Patrikliği 139
Ermenistan 120
Ertuğrul Bey 121
Eskişehir 113
eşref-i mahlûkat 45
Eugenius 115, 126
evangelizm 39
Evs 54
Evs Kabilesi 54
Eyle 66

F

Farabi 117
Faraklit 22
Fas 70
Fâtih Sultan Mehmed 102, 115, 128, 129, 132, 138, 140, 142
Faulcult 36
Felipe 100
Ferama 79
Ferdinand 94, 96, 97
Ferisîler 20
Fihl 73
Filistin 25, 46, 65, 71, 75, 78, 106, 114, 116
Floransa Konsili 125
Francisco Ximenes de Cisneros 97
Francisco Ximenez de Cisneros 97
Franklar 105
Fransa 36, 89, 106, 107, 124, 126

G

Gagauzlar 147
Gassan 47
Gassanî 48
Gassanîler 47
gayr-i müslim 82, 92, 129, 134, 135, 137, 139
Gazalî 117
Gazneliler 118
Gelibolu 124
Gennadios 130, 132, 138
Germen 86
Germiyan 135
Gırnata 96, 98, 99, 102
Göksun 113
Granada 98, 99
Gregorius 109, 111
Gregoryenler 146
Grekçe 22
Guillaume Postel 33
Gülek Boğazı 113
Gürcü 139
Gürcüler 145, 147

H

Habeşistan 25, 47
Habeşler 147
Haçlı 28, 30, 33, 77, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 123, 124, 126, 132
Haçlı seferleri 30, 114, 115, 116, 117
Halid b. Velid 65, 71
Halife 67
Hama 74
Hammer 123, 124, 126, 128, 130, 132, 135, 136, 137, 138
Hâris b. Umeyr el-Ezdî 64
Harran 77
Harran Sabiîleri 81
Hâşim 48

Hâtemü'n-nebiyyîn 46
Havari 31
Heraklius 55
Hermanştad 125
Hicaz 48
Hindistan 70
Hintli 34
Hire 47, 51
Hitti 82, 93, 97, 98
Hımıs 73
Hımıs 74
Hıristiyanlar 11, 16, 23, 25, 27, 28, 31, 40, 48, 77, 78, 81, 90, 92, 95, 98, 102, 111, 116, 125, 126, 129, 134, 142, 144, 145
Hırvatlar 147
Hollanda 36, 100
Hovakim 139
Hüdeybiye Antlaşması 54, 64
Hulefa-i Raşîdîn 62
Hülefa-i Râşidîn 144
Hulvan 76
Hz. Âdem 11, 45
Hz. Ali 54
Hz. Davud 45
Hz. Ebûbekir 67
Hz. Hatice 47
Hz. İbrahim 45
Hz. İsa 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 31, 33, 38, 41, 44, 45, 53, 58, 59, 60, 111
Hz. İsmail 45
Hz. Muhammed 47, 53
Hz. Musa 45
Hz. Nuh 45
Hz. Ömer 68, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 108
Hz. Osman 74
Hz. Peygamber 48
Hz. Süleyman 45

I

İberik 70, 85, 106, 108
İberik Yarımadası 70
İberya 85
İbn Batûta 135
İbn Hişâm 48
İbn İshak 48
İbn-i Sina 117
İbranice 49
İfrikıye 79
Ignatius Loyola 39
II. Bâyezid 102
II. Murad 115
İkâb 95
I. Kılıç Arslan 113
İ'lâ-yı kelimetullah 69
İliya 73
İlyas 23
İncil 7, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 31, 33, 37, 38, 41, 47, 48, 49, 59, 126
İngiltere 124
Irak 46
İranlı 34
İşbiliyye 89, 96
İskenderiye 77
İskoçya 124
İspanya 30, 35, 36, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 107
İsrailoğulları 14
İstanbul 10, 12, 16, 18, 19, 22, 25, 27, 28, 29, 36, 39, 46, 47, 57, 62, 68, 70, 71, 74, 77, 79, 82, 83, 84, 90, 92, 101, 102, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144
İsviçre 124
İtalya 124
İvan Aleksandr 129
İzabella 94, 96
İzmit 112
İznik 10, 15, 19, 26, 107, 113, 122, 123, 138
İznik Konsili 15

J

Jan Hunyad 125, 126
Jorj Brankoviç 125
Julien Sezarini 126

K

Ka'be 49
Kadıyanîlik 37
Kahramanmaraş 113
Kalavun 114
Kanunî Sultan Süleyman 99
Kapıdağ 84

Karacahisar 135
Karadağlılar 147
Karadeniz 129
Karahanlılar 118
Karailer 146
Karaman 126
Karamanoğlu İbrahim Bey 126
Karmasin 76
Kastil 95
Kastilya 95, 96, 101
Kastilya Krallığı 95
Katolik 26, 28, 35, 39, 86, 97, 129, 130, 131, 139, 145, 146
Kayseriye 73
Kibotos 112
Kildani 139
Kildaniler 145
Kildanîler 147
Kilikya 113
Kitab-ı Mukaddes 34
Kıbrıs 75, 80, 100, 142
Kıbrıs Beylerbeyi 142
Kıbt 79
Kıbtîler 80
Kılıç Ali Paşa 100
Kınnesrin 74
Kıptîler 145, 147
Kongo 39
Konstantin 25
Konstantinipolis 132
Konstantinopol 106, 107
Kont Julien 87
Konya 113
Kosova 124
Kostantiniyye 87, 127
Kubbetü's-Sahra 114
Kudaa 47
Kudüs 55, 71, 73, 75, 76, 106, 108, 110, 113, 114, 138, 140
Kur'an 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 40, 43, 45, 46, 49, 50, 59, 60, 61, 118, 134, 143, 144
Kur'an-ı Kerim 43
Kureyş 52
Kureyş kabilesi 51
Kurtuba 95, 101, 103
Kutalmış 107, 109
Kuzey Afrika 70, 87, 89, 106

L

Lahm 65
Lammens 36
Las Navas de Tolosa 95
Latin 105, 117, 129, 130, 131, 140
Latince 38, 86, 93, 145
Lazkiye 74
Leh 126
Lehistan 124, 126
Lekke 88
Libya 70
Lorenzo 99
Lübnan 82
Luka İncil'i 21
Lukas Notaras 131

M

mâbed 137
Macaristan 112, 124, 125, 126
Macarlar 112, 147
Mağripli 34
Malazgirt 106, 107, 120
Mandeiler 146
Manihîlik 81
Maraş 113
Marmara 84
Marûnîler 145
Matta 38
Matta İncili 31, 40
Mayorka 35
Mc. Donald 36
Mecûsî 50
Mecûsîlik 81
Medine 53
Mehdi 28
Mehmet Nizameddin Bey 102
Mekke 25
Melikşah 109, 119
Melikü'l-Eşref 114
Melkit 147
Melkitler 146
Memlûk 102, 114
Memluk Devleti 138
Memlûk Devleti 102
Mercu'r-Rûm 73
Meriyyeliler 98
Meryem 13, 14, 15, 16, 18, 21, 52, 53, 59, 107, 126
Meryem oğlu İsa 53

Meryem Suresi 52
Mescid-i Aksa 114
Mesih 10, 14, 24, 26, 29, 37, 58, 61
Mesihî 11
Mesihiyye 11
Mesleme b. Abdülmelik 62, 144
Mevkıâtü's-Sevârî 79
Mevlay Abdullah b. Abbo 100
Mezhiç 57
Mezid Bey 125
Mezopotamya 25
mhamada 22
Midras 58
Milan Fermanı 26
Misis 113
Mısır 25, 26, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 106
Mısırlı 34
Mora 132
Morisko 98, 99
Moriskolar 98, 99, 101
Moritanya 70
Moro 98
Muaviye b. Ebi Süfyan 72
Muaz b. Cebel 144
Mübahele 63
Mübâhele 62
Müdeccen 96
Muğire b. Şube 57
Muhacirler 52
Muhammed 7, 10, 11, 18, 20, 22, 23, 28, 30, 31, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 69, 74, 99, 117
Muhammed b. Ümeyye 100
Muhammed Hamidullah 18
Mürsiye 91, 103
Musa b. Nusayr 70, 87, 88, 89, 91, 93
Musevîler 146
Müslümanlar 7, 20, 25, 26, 28, 30, 44, 53, 55, 64, 65, 67, 72, 73, 74, 76, 77, 81, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 98, 101, 114, 126, 134, 137, 141, 144
müsteşriklik 34
Mûte 64
Mûte Savaşı 63
Muvahhidler 95

N

Nablûs 75
Nâmus-ı Ekber 49
Narbonne 89
Nasrâniyye 11
Nasturi 139
Nasturiler 146
Nasturî Patriği 28
Nastûrîye 47
Necaşi 52
Necran 57
Necrân 25
Necran ka'besi 57
Necranlılar 61, 144
Niğbolu 115, 125
Nikola 132
Niş 124
Notaras 132

O

Ömer 12
Ömer b. Abdülaziz 89
Orhan Bey 122, 123
Orhan Gazi 122, 123
Ortodoks 26, 28, 129, 130, 131, 133, 138, 140, 143
Oryantalizm 34
Osman 12
Osman Bey 121, 122
Osmanlı Devleti 99, 102, 118, 121, 122, 125, 129, 134, 136, 137, 141, 142, 145, 146, 147
Osmanlılar 105, 115, 121, 127, 132, 134, 136, 139, 143
Osmanlı Türkleri 132

P

Pâdişah 123, 128
Pagan 44
Palacious 36
Papa 102, 106, 109, 110, 111, 114, 115, 123, 126, 129, 131, 132
Papalık 33
parakleita 22
parakletus 22
Paris 33
Patris Lumumba 39
Pavlaki 139, 146
Pavlos 21
Pelekanon 122
perikleitos 22

Pers 72, 107
Pers İmparatorluğu 72
Philip K. Hitti 81
Pierre Lermit 28
Pierre l'Hermite 111, 112
Pirene 89
Pireneler 85
Pirî Mehmed Paşa 137
Piskopos Mukataası Kalemi 134
Piyale Paşa 100
Ploçnik 124
Polonyalılar 147
Pomaklar 146
Portekiz 85
Protestan 26, 28
Protestanlar 100

R

Rabbanîler 146
Rakka 77
Raymond Lulle 35
Refah 75
Resûlullah 49
Ridde Savaşları 69
Rodos 80
Rodrik 87, 88
Roger Bacon 35
Roma 25, 30, 33, 47, 55, 66, 72, 78, 79, 83, 86, 106, 129
Roma İmparatorluğu 25, 26
Romen Diogenes 106
Romenler 147
Ruha 77
Ruhu'l-kuds 11
Rum 50, 55, 57, 65, 73, 120, 121, 122, 130, 132, 135, 138, 139, 143
Rumeli 124, 128, 129, 143
Rumlar 20, 48, 76, 79, 131, 145, 146
Runciman 106, 111, 112, 113, 114

S

Sabiîler 81, 146
Sa'd b. Ebi Vakkas 12
Sadukî 20
Sadukîler 20
Saint Marten 115
Saint Pierre 129
Saint Thomas Akinu 130
Salîbiyyûn 105
Salih Paşa 100
Şam 48, 55, 64, 65, 66, 67, 71, 73, 74, 75, 78, 80, 87, 88, 102, 118
Samiriler 146
Şanlıurfa 77, 113
Saragosa 89
Şarkiyatçılık 34
Şark Meselesi 42
Sâsâniler 71
Sebte 87, 88
Selanik 142
Selçuklu 106, 108, 109, 113, 114, 118, 120, 121, 135
Selçuklular 120
Selikian 146
Şeria nehri 73
Şer'iye Sicilleri 134
Sevilla 89, 96
Şezûne 88
Sicilya 30, 106, 117
Sigismond 115, 124
Simon de Kemeny 125
Sina Yarımadası 47
Şizmatizm 130
Sırbistan 140
Sırp 123, 125, 129, 132, 139
Sırplar 147
Sırpsındığı 124
Söğüt 121
Stefan Duşan 129
St. Ulmer 117
Süleyman Şah 107, 109
Sultan Alp Arslan 119
Sultan II. Murad 115, 125, 126
Sultan II. Selim 100
Sultan I. Murad 124, 129
Şurahbil b. Amr 64
Suriye 25, 47, 48, 51, 55, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 82, 83, 106, 116
Suriyeli 34
Süryani 139
Süryanice 22
Süryaniler 145
Süryanîler 147
S. Zwemer 36

T

Tağlib 47
Talha b. Ubeydullah 12

Tankred 114
Tarif b. Malik 88
Tarık b. Ziyad 87, 88
Tarık b. Ziyâd 89
Tarsus 74, 113
Tatar 34
Tebük 66
Tebük gazvesi 67
Tebük seferi 66
Teodomiro 91
Tevrat 8, 10, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 59
Theodor 73
Theodosios 26
Thondraki 146
Timoteus 28
Toledo 86, 95
Trablusgarb 79
Trakya 129
Transilvanya 125
Tripoli 79
Tuleytula 86, 89, 95, 97
Tuna 73
Tuna 115, 125
Tunus 70
Turgut Reis 100
Türk 34, 100, 105, 107, 109, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 128, 131, 134, 135
Türkler 28, 107, 109, 119, 124, 126, 131, 136, 147
Türkmen 106
Türk sarığı 132

U

Ubâde b. Sâmit 75
Uhud 54
Uhud Savaşı 54
Ulah 126
Ümmü Haram binti Milhan 75
Urban 123
Urbanus 106, 109, 110
Urfa 108, 109, 113
Üsâme 67
Üsâme Ordusu 67

V

Vail 65
Valencia 99
Vandal 90
Vandallar 86
Varaka b. Nevfel 47
Varna 115, 126
Varna Savaşı 126
Vatikan Konsili 28
Veda Haccı 46
Vedia-i Halik-i Berâyâ 143
Velid b. Abdülmelik 87, 88
Vidin 115
Viyana Konsili 35
Vizigotlar 86, 90

W

Watt 36

Y

Yafa 75
Yahudi 51, 77, 81, 90, 141
Yahudiler 23, 33, 50, 54, 82, 86, 90, 92, 142, 147
Yahya 23
Yakubî Süryanîler 146
Yakubiye 47
Yalova 112
Yavuz Sultan Selim 137, 140
Yemen 25, 47
Yeni Ahid 26, 37
Yermûk 74
Yermük Muharebesi 71
Yeruşelim 23
Yezid b. Ebû Süfyan 72
Yezid b. Hur el-Absî 74
Yıldırım Bayezid 115
Yıldırım Bâyezid 124
Yuhanna 22
Yunanca 29
Yunanlılar 146

Z

Zâtü's-Sevârî 79
Zebur 10
Zembilli Ali Cemalî Efendi 137
Zeyd b. Hârise 64, 67
Zeyd b. Sâbit 12
zimmîler 77
Ziyâd b. Cezz ez-Zübeydî 81
Ziya Paşa 101, 102
Zübeyr b. Avam 12
Zübüru'l-evvelîn 17